سچل جو سنيهو

مصنف:

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

donated from
Suleman A. Memon's
personal library

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

بسم الله الرحمن الرحيم

نعت

[سُر سسئي ۽ بلاولي]

ڪُل نبيان دا سردار محمدؐ، بحر عرف آسواج محمدؐ،
”قاب قوسين او آدنيٰ“، شرف شب معراج محمدؐ،
اُمت تيري ڪيون غم کاوے، مين دي تيڪون لاج محمدؐ،
”سچل“ ڪون غم ڪوئي ناهين، ڪيتا لا يحتاج محمدؐ.

دُعا

[سُر پهاڙي]

ننگڙا نيمائي دا، جيوين تيوين پالڻا،

١- ميلي هان يا مندي هان، بيشڪ تيڏي بندي هان،
ڏڪين ميڏا ڏولڻا، ميڏي عيب نہ ڦولڻا.

٢- پئي هان پناري، لڳي هان تيڏي لاري،
جوڳي نال جالڻا، ول نهين جاوڻا.

٣- يار ”سچل“ تون، لاهين ڪشالي،
گهونگهٽ کولڻا، ٻهہ ٻهہ ٻولڻا.

پنهنجي متعلق

ڏاڏا چاڻ محمّد حافظ، وچ درازين ديرا،
دست تهين دي اصلئو آها، سارا مقصد ميرا.

هادي مهدي مرشد ميڏا، قادريه هي كامل،
عارف عبدالحقّ هردم، نال مُريدان شامل.

مهدي شاه مربّي ميڏا، رهبر راه ڏسيندا،
حقّ محقّق، مستي مئي دي، بيشڪ او بخشيندا.

شاه عبيدالله آ ساڏا، خواجه پيران پيران،
آل نبي اولاد علي، هي حضرت ميران ميران،
ڏاڏا اُس دا غوث الاعظم، مرشد ڪُل اوليانان،
قدم مبارڪ هويا تحقّق، گردن سڀ سرتاجان.

ڪوئي اور نه سُجهدا مينون، آپي آها ظاهر،
"الله نُورالسّمٰوات والارض"، اوئي منظر ناظر،
"و لقد ڪرمنا بني آدم و حملناهم في البرّ والبحر"،
"سچو" هردم حاضر.

سچل جو سنيهو

هي ڪتاب سچل سائينءَ جي
سالياني ميلي ١٤٠٤هه جي مبارڪ
موقعي تي شايع ڪيو ويو.

سنڌيها جي سڄڻان، سي ساري ڏنائين

سچل جو سنيهو

مصنف:

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

١٤٠٤ھ

ڇاپو پهريون　　　سال ۱۹۸۴ع　　　تعداد ۱۰۰۰

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق ۽ واسطا قائم]

قيمت:

آڇو ڪاغذ: ۱۲-۰۰ رپيا

سادو ڪاغذ: ۱۰-۰۰ رپيا

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،
سنڌ يونيورسٽي ڪئمپس، ڄامشورو سنڌ.

(جي. پي. او باڪس نمبر ۱۲، حيدرآباد سنڌ)

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ ۾ مئنيجر ميان الله بچائي يوسف زئي ڇپيو، ۽ مسٽر غلام رباني آگري، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

فهرست

عنوان	صفحو
● ٻه اکر	12-11
● سچل سرمست جو خاندان	۱-۸
حسب نسب	۱
درازا	۳
خواجه محمد حافظ	۳
خواجه عبدالحق	۷
درگاهه جو سلسلو	۸
● سچل سرمست جي سوانح	۹-۱۵
نالو	۹
ولادت	۹
تعليم ۽ تربيت	۹
بيعت	۱۰
شادي	۱۰
شرع جي پابندي	۱۰
صورت ۽ سيرت	۱۰
طالب	۱۲
وفات	۱۲
تاريخي پس منظر	۱۵

● علمي ۽ ادبي ماحول	٢٠-٢٦
ادبي جائزو	٢٢
فقراهي درگاهون	٢٤
ٻيا فاروقي شاعر	٢٥
● سچل سرمست جون تصنيفون	٢٧-٣٨
فارسي شاعريءَ جو جائزو	٢٨
اردو شعر	٣٢
سرائڪي شعر	٣٣
سنڌي شعر	٣٤
● سچل جو سنيهو	٣٩-٧٢
وحدت الوجود	٤٢
وحدت نامہ	٦٠
حسن و عشق	٧١
● فني خوبيون	٧٣-٩٤
بيت	٧٣
ڪافيءَ جا گهاڙيٽا	٧٩
زبان ۽ محاورو	٨٦
● انتخاب	٩٥-١٢٠
بيت	٨٧
ڪافيون	١٠٦
● متفرق ڪلام	١٢١-١٤١
ڪبت	١٢١
مسلسل دوها	١٢٥
هدايت	١٢٦
ڪير آهيان	١٢٧
ڪلام	١٢٨
مسلسل بيت	١٣١

هدايت — ١	١٣١
هدايت — ٢	١٣٢
ڏوهيڙا	١٣٣
توحيد ۽ معرفت	١٣٤
جهولڻو	١٣٨
جهولڻو ڪافي	١٤٢
ٽيهه آکري	١٤٤
گهڙولي	١٤٧
● ماخذ	١٤٩

ٻه اکر

حضرت سچل سرمست سنڌي زبان جو عظيم شاعر آهي. ان کان سواءِ هن پارسي، سرائڪي ۽ اردو وغيره ٻولين ۾ به بلند پايه شعر چيو آهي. سندس شعر ۾ ڪيف ۽ مستي آهي، رندي ۽ بيباڪي آهي، ۽ انسان جي عظمت جو اعتراف آهي. هو خود شناسي، خدا شناسي، خود فراموشي ۽ انسان دوستي جو پيغام ڏئي ٿو.

مضمون کان سواءِ زبان، اسلوب بيان ۽ فني خصوصيتن جي خيال کان به حضرت سچل سرمست جو ڪلام تمام مٿانهون آهي. سندس ڪلام ۾ سنڌي زبان نهايت سپڪ ۽ سلوڻي استعمال ڪيل آهي، ۽ سريلي محاوري جو عمدو نمونو پيش ڪري ٿي. ڪيترائي خالص سنڌي لفظ نهايت موزون ۽ مناسب نموني ڪتب آندل آهن، جنهنڪري اتر جي مخصوص لفظن، محاورن ۽ لهجي لاءِ سنڌ جي حيثيت رکي ٿو.

فني سٽا جي لحاظ کان به سچل سائينءَ جو ڪلام نهايت اهم آهي. سندس بيتن ۽ ڪافين ۾ فني پختگي، وسعت، گهرائي ۽ تنوع آهي. ڪافين ۾ گهاڙيٽن جا ڪيترائي قسم ملن ٿا، ۽ بيتن جون به ڪيتريون ئي انوکيون ۽ نراليون سٽائون نظر اچن ٿيون.

هن ڪتاب ۾ سوانح سان گڏ حضرت سچل سرمست جي ڪلام جو فني ۽ فڪري جائزو پيش ڪيو ويو آهي. ان کان سواءِ زبان، اسلوب بيان ۽ ادبي خوبين تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. خاص طرح سان سچل سائينءَ جي سنيهي کي سلجهائي پيش ڪيو ويو آهي.

انهيءَ ڪري تصوف جي اسرار و رموز جي اپٽار بہ مناسب هنڌن تي ڪئي وئي آهي. مشهور صوفي بزرگن جي افڪار ۽ حضرت سچل سرمست جي ڪلام جو تقابلي مطالعو بہ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. آخر ۾ ڪجهہ چونڊ ڪلام بہ ڏنو ويو آهي، تہ جيئن سچل سائينءَ جي پيغام کي سمجهڻ ۾ سهولت ٿئي. اميد تہ هيءَ نماڻي ڪوشش ۽ پيار جو پورهيو سرمست جي فڪر ۽ فهم کي سمجهڻ ۽ پرجهڻ ۾ مدد ڏيندو.

آخر ۾، آءٌ سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري، محترم غلام رباني ۽ پريس مئنيجر محترم الله بچايو يوسف زئي جو ٿورو مڃڻ فرض ٿو سمجهان، جن ذاتي دلچسپي وٺي، هن ڪتاب کي سهڻي نموني ۽ ٿوري وقت ۾ ڇپي، شايع ڪيو.

حيدرآباد سنڌ

٢٦-٢-١٩٨٤ع — ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سچل سرمست جو خاندان

حسب نسب: سچل سرمست جي نسب جو سلسلو حضرت عمر فاروق رضہ سان وڃي ملي ٿو. شجرۂ نسب هن طرح آهي:

عبدالوهاب عرف سچل بن ميان صلاح الدين بن ميان محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو بن مخدوم عبدالوهاب بن مخدوم شرف الدين بن مخدوم موسیٰ بن حافظ علم الدين بن مخدوم شهاب الدين بن مخدوم سليمان بن مخدوم خواجہ ابوسعيد بن مخدوم نورالدين بن رضي الدين بن عبدالعزيز بن مخدوم محمود بن ابوالفتح بن محمد اسماعيل بن محمد يوسف بن سليمان بن محمد بن احمد بن برهان الدين بن عبدالعزيز بن عبدالوهاب بن عبدالمطلب بن برهان الدين بن احمد بن عبدالله بن يونس بن محمد بن شيخ اسحاق بن شيخ عبداللطيف بن محمد بن باقر بن شيخ شهاب الدين بن عبدالعزيز بن عبدالله بن عمر بن الخطاب، فاروق اعظم رضي الله تعاليٰ عنہ.

سچل سائينءَ جو وڏو ڏاڏو شهاب الدين اول بن عبدالعزيز سنہ ٩٣ ھہ (٧١١ع) ۾ فاتح سنڌ محمد بن قاسم سان گڏجي سنڌ ۾ آيو. ڪيس پيش اماميءَ جو ڪم مليل هو. سنڌ فتح ڪرڻ ڪان پوءِ شيخ شهاب الدين کي سيوهڻ جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح هو سنڌ جو پهريون مسلمان حاڪم ٿيو. سنہ ٩٥ ھہ (٧١٣ع) ۾ وفات ڪيائين.

شيخ شهاب الدين کان پوءِ سندس فرزند شيخ محمد فاروق سيوهڻ جو حاڪم ٿيو، جنهن سنہ ١٢٤ ھہ (٧٤١ع) ۾ وفات ڪئي. اهڙيءَ طرح لاڳيتو ڇهہ پيڙهيون پشت بہ پشت سنہ ٢١٧ ھہ (٨٣٢ع) تائين سيوهڻ جون حڪمران ٿيون. آخر

سنہ ٤١٧ھہ ۾ محمود غزنوي سنڌ فتح ڪري، ان وقت جي سيوهڻ جي فاروقي حاڪم شيخ محمد بن شيخ محمد اسحاق کي برطرف ڪيو، ۽ کيس پينشن مقرر ڪري ڏني. تاريخ ٢-رمضان ٤٢١ھہ (٨٣٥ع) تي هن وفات ڪئي.

ڪجهہ وقت کان پوءِ هن خاندان جي ڀانهن مان ڪجهہ ماڻهو دادو ضلعي جي ڳوٺ خدا آباد جي ڀرسان نورجن جو ڳوٺ ٻڌي اتي رهڻ لڳا. فاروقي خاندان جا ڪجهہ ماڻهو بہ لڏي اچي ان ڳوٺ ۾ ويٺا. محمد فاروقي جي اٺويهين پيڙهيءَ مخدوم نورالدين بن وحيدالدين جا چار فرزند ٿيا: مخدوم ابوسعيد، مخدوم بدرالدين، رڪن‌الدين ۽ ضياءالدين. انهن مان مخدوم ابوسعيد ۽ مخدوم بدرالدين حضرت غوث بهاءالحق زڪريا ملتاني (وفات ١٢٦٢ع) جي خليفي مخدوم شاهہ جمار(١) جا مريد ٿيا. پنهنجي مرشد جو قرب حاصل ڪرڻ لاءِ "سيوهڻ" ۽ "نورجن" جو ڳوٺ ڇڏي ڳاڳري پرڳڻي ۾ اچي رهيا.

مرشد کان فيض حاصل ڪرڻ کان پوءِ ڏاڍيون رياضتون ۽ مجاهدا ڪيائون. پنهنجو سن سارڻ لاءِ، دنيا جي لذتن کان پري رهي جهنگ جي ڏٽ تي گذر ڪيائون. حضرت غوث بهاءالحق زڪريا ملتاني جڏهن سنڌ ۾ آيو، تڏهن هنن ڀائرن جي اها حالت ڏسي، کين "ڏوٿيڙا" جو لقب ڏنائين. درازا درگاهہ جو باني حضرت خواجہ محمد حافظ عرف ميان صاحبڏنو مخدوم ابوسعيد جي نائين پيڙهيءَ مان هو. مخدوم ابوسعيد جو مقبرو ديهہ راڻيپور ۾ ڳوٺ موسيجي ۾ آهي.

---

(١) مخدوم جمار جو مقبرو راڻيپور شهر کان ڏکڻ طرف ٻن ميلن جي مفاصلي تي شاهراهہ تي واقع آهي. جنهن ڳوٺ جي لڳ اهو مقبرو آهي، ان کي "گذيچي" چيو ويجي ٿو.

ڪجهه وقت کان پوءِ حضرت مخدوم ابوسعيد جي اولاد "موسيجي" سان لڏي اچي رائيپور ۾ آباد ٿي. انهن مان قاضي مخدوم محمد شريف هڪ زبردست عالم، محدث، شاعر ۽ اهل الله ٿي گذريو آهي. ان جي اڏيل مسجد، جيڪا ڪنهن زماني ۾ جامع مسجد هئي، هينئر به اسپتال جي اتر ۾ موجود آهي. ان مسجد جي لڳ مخدوم محمد شريف ۽ سندس خاندان جي ماڻهن جون مزارون آهن.

درازا: فاروقي بزرگن کي حڪومت ۾ عزت حاصل هوندي هئي. ان خاندان جي هڪ فرد ميان احمد کي چڱي عزت واري ملازمت هئي. سندس محنت ۽ ايمانداريءَ جي نتيجي ۾ گمبٽ ۽ رائيپور جي وچ واري زمين فاروقي خاندان کي حڪومت جي طرفان جاگير طور ملي. هنن اها زمين پنهنجي ٻن ايماندار نوڪرن: دراز وڏير ۽ ڪانجن وڏير کي سنڀالڻ ۽ آباد ڪرائڻ لاءِ ڏني. هو ان جاگير ۾ جدا جدا ڳوٺ ٻڌي ويٺا، جيڪي سندن نالن پٺيان "درازا" ۽ "ڪانجن" جي نالي سان مشهور ٿيا. ڪجهه وقت کان پوءِ "ڪانجن" ڳوٺ ڦٽي ويو، پر درازا کي فاروقي خاندان جي طفيل عزت ۽ شرف حاصل ٿيو.

خواجه محمد حافظ: درازا درگاهه جو باني، انهيءَ فاروقي خاندان جو فرد حضرت خواجه حافظ عرف ميان صاحبڏنو ولد ميان عبدالوهاب آهي. اسان جو عظيم شاعر حضرت سچل سرمست سندس پوٽو آهي. حضرت خواجه صاحب سنه ١١٠١هه (١٦٨٩ع) ۾ تولد ٿيو، ۽ سنه ١١٩٢هه (١٧٧٨ع) ۾ هن جهان سان لاڏاڻو ڪيائين. ڪيس صاحبڏنو موراڳي ۽ سوائي جي نالن سان به سڏيو ويندو هو. ان وقت سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت هئي. ميان صاحب کي ديهه موڙه ۾ اعليٰ عهدو مليل هو. روايت آهي، ته هڪ ڏينهن گهوڙي

تي چڙهي ملازمت جي سلسلي ۾ جهنگ سان وچي رهيو هو، ته هڪ مجذوبه عورت اوچتو نڪري سندس رستو روڪي بيٺي. هو ڪجهه بيت پڙهي حضرت خواجه صاحب کي چوڻ لڳي: ”خدا تو توکي ڳولهي، ۽ تون وري ڪنهن جي ڳولا ۾ آهين؟“

حضرت خواجه صاحب تي ان گفتگو وڏو اثر ڪيو، ۽ دنياوي ڌنڌا ڇڏي وڃي جهنگ وسايائين. چاليهن چلن ڪڍڻ کان پوءِ حضرت خواجه عبيدالله جيلاني رحه اچي کيس مريد ڪيو، جيڪو حضرت سيد عبدالقادر جيلاني رحه جي اولاد مان هو. حضرت سچل سرمست اهو احوال پنهنجي مثنوي رازنامه ۾ هن طرح آندو آهي:

نام جدم مشتهر صاحب نمہ
آن محمد حافظ است در سلسلہ
روز یک مي رفت بيرون از شهر
بود خواجہ بر تماشائے دگر
درميانہ کوتري و ديونہ (۱)
ديد يک ديوانہ زن بد برهنہ
بي بي بصري بود ظاهر نام او
کس نمي دانست او را تار سو
ناگهان ديوانہ زن پيشش رسيد
گفت با آن خواجہ اين آهے کشيد
بشنو از من راز اے مرد خدا
آن خدا در کار تو تو تا کجا
بيتها سندهي بگفتا از زبان
آن بہ پيش تو همي سازم عيان

---

(۱) ڪوٽڙي ۽ ڏيونَ نالي ٻه ڳوٺ تعلقي ڪنڊياري ۾ خيرپور رياست جي دنگ تي آهن.

١- چري ڪري بصري، ڪري تان ڪر نانهه،
وئي پرائي وهانءِ، تنهنجو هيٺڙو تان هيٺ ٿيو.

٢- جئان گهٽو جڳ ۾، پر جسم نہ جيڻ ڏئي،
باب نہ پڙهج بي، هج آلودو الف سان.

٣- وَرَ وڄهيو ڪاڻ، ڪَرَ سان ڪليو سمهين،
آيل هي اهڃاڻ، جو ڪَرِ چڏي تَهه آبهين.

از شنيدن خواجه آن بيخود شده
باز پس گرديد عاشق خود شده
پارچه عمامه را از سر ڪشيد
جرعه از مئخانهء الفت چشيد
آمده بشگافت جنگل گوشه يافت
جز محبت هرچه بدزوئي بتافت
چهل چله اندر آن بيشه ڪشيد
بعد مدت شه عبيدالله رسيد
دست بيعت خواجه را دادن آن زمان
ڪشف بخشيد از مڪان تا لامڪان.

خواجه عبيدالله پنهنجي پير پائرن: شاهه ڪليمالله ۽ شاهه عبدالمالڪ سان گڏجي سنڌ ۾ آيو هو. سنڌ ۾ ڪجهه وقت رهي، اجمير شريف روانو ٿي ويو. وفات بہ اتي ڪيائين، ۽ اتي ئي حضرت خواجه معين الدين چشتي جي درگاهه ۾ مدفون ٿيو. حضرت سچل سرمست، حضرت خواجه عبيدالله جي تعريف پنهنجي مثنوي رازنامہ ۾ هن طرح ڪئي آهي:

آن عبيدالله باشد شاه ما
او بود هر هر قدم همراه ما
و بود نور خدا سر تا قدم
چند چون عيسيٰ ڪند پيدا بدم

چون سکندر صد بود دربان درش
افسرِ شاهي ولايت بر سرش
صد چون دارا همچون خاقان چاکرش
کيقباد و جم چون خسرو خادمش
آن جنيد و شبلي هم فتراک گير
بايزيد و ذوالنون هم پيشش وزير
او بود اولاد حضرت مصطفيٰ
جد آن قطبِ زمان شد مرتضيٰ
شد عبيدالله باشد شمع دين
خواجه حافظ بود باحق قرين
شهه عبيدالله شاه سرفراز
خواجه محمد حافظ است راز و نياز.

حضرت خواجه عبيدالله موڪلائڻ وقت حضرت خواجه محمد حافظ کي ٽي ڳالهيون چيون:

١- اوهان جا سمورا گادي نشين هميشه لوڙهي اندر رهن، ۽ ٻاهر نه نڪرن.

٢- اوهان جي وڏي فرزند صلاح الدين جي بدران خواجه عبدالحق سجاده نشين ٿئي.

٣- اوهان جي خاندان جو هر فرد سجاده نشين جي بيعت ڪري، ۽ ٻئي ڪنهن جي به بيعت نه ڪري.

انهن هدايتن جي تعميل پشت به پشت ٿيندي رهي ٿي. حضرت خواجه محمد حافظ، حضرت شاه عبيدالله جي نظر فيض اثر سبب رڱجي ريٽو ٿيو، ۽ روحانيت جون منزلون تيزيءَ سان طئي ڪيائين. درگاهه قائم ڪيائين، ۽ ڪيترن ئي خدا جي ٻانهن کي فيض ڏنائين. حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي سندس همعصر هو. روايت آهي، ته حضرت شاهه صاحب ڪهي اچي

سائس ملاقات ڪئي هئي. حضرت پير صاحب پاڳاري حضرت پير محمد راشد رحہ جي ملفوظات مان معلوم ٿئي ٿو، تہ درگاھہ پير ڳوٺ جو باني پير محمد بقا شاھہ، پريالو جي مخدوم محمد اسماعيل رحہ جي وفات کان پوءِ روحاني فيض لاءِ ميان صاحبڏني وٽ آيو هو.

ميان صاحبڏنو فاروقي سنڌي، سرائڪي ۽ پارسي زبانن جو بلند پايہ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس سنڌي شعر، بيت ۽ ڪافين تي مشتمل آهي. شعر ۾ ڪٿي صاحبڏنو ۽ ڪٿي حافظ نالو آندو اٿس. سندس ڪلام وحدت الوجود، ۽ تصوف جي تعليم جو آئينہ دار آهي.

خواجہ عبدالحق: ميان صاحبڏني کي ٻہ فرزند ٿيا: حضرت سچل سرمست جو والد ميان صلاح الدين، ۽ ميان عبدالحق. ميان صاحبڏني کان پوءِ، سندس مرشد جي ارشاد موجب سندس ننڍو فرزند خواجہ عبدالحق سجاده نشين ٿيو. هن جي ولادت سنہ ١١٢٠هہ (١٧٠٨ع) ۾ ٿي، ۽ سنہ ١٢١٣هہ (١٨٠٠ع) ۾ هي جهان ڇڏ يائين. هو وڏو عالم، فاضل، عارف ۽ شاعر ٿي گذريو آهي. سندس ديني فتوي کي حرف آخر سمجهيو ويندو هو. ڪيترن ئي خدا جي ٻانهن کانئس روحاني فيض پرايو. انهن مان سندس ڀائٽي، اسان جي عظيم شاعر حضرت سچل سرمست جو نالو سرفهرست آهي. حضرت سچل سرمست پنهنجي ڪلام ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي سندس روحاني مرتبي جي ساراھہ ڪئي آهي، ۽ پاڻ کي سندس مريد ڄاڻايو آهي. فرمائي ٿو:

مدح او از ما نمي گردد تمام، هرچہ گفتم آن بود بس والسلام.
(مثنوي رازنامہ)

—

يڪروز بودم من بخدمت مصطفيٰ
سرورِ ڪونين آن خيرالورا
اين چنين فرمود ما را از ڪرم
جزه صفت پير عبدالحق ما
از گروهِ خاص او را ڪرده ام
جلوه فيضش بود هم جابجا
شان شوڪت پير ما بالاتر است
همچو او ڪس نيست در عالم علا
آشڪارا خاڪ پاي پير باش
تا شوي از دوستيش بادشاه

(ديوان آشڪار)

درگاهه جو سلسلو: حضرت خواجه عبدالحق کي پنج فرزند ٿيا: قبول محمد اول، زين العابدين، دين محمد، ولي محمد ۽ خداداد. سڀئي اهلِ دل ۽ عارف ٿي گذريا آهن. سخي قبول محمد اول درگاهه جو سجاده نشين ٿيو. ان جي ولادت ١١٨١هه (١٧٦٧ع) ۾ ٿي، ۽ ١٢٤٥هه (١٨٢٩ع) ۾ وفات ڪيائين. ان کي ڇهه فرزند ٿيا: خواجه نظر محمد، خواجه محمد حافظ، خواجه محمد سعيد، خواجه سرور علي، خواجه موجود علي ۽ خواجه محمد غوث. سخي قبول محمد اول کان پوءِ هيٺيان بزرگ سجاده نشين ٿيا:

١- خواجه نظر محمد (ولادت ١٢٠١هه، وفات ١٢٥٢هه)
٢- خواجه نجم الدين (ولادت ١٢٣٩هه، وفات ١٢٧٢هه)
٣- سخي قبول محمد ثاني (ولادت ١٢٦١هه وفات ١٣٤٣هه)
٤- خواجه صاحبڏنو ثاني (ولادت ١٣٠٧هه، وفات ١٣٥٠هه)
٥- خواجه قبول محمد ثالث (ولادت ١٣٣٢هه، وفات ١٣٧١هه)
٦- خواجه عبدالحق ثاني
٧- قبول محمد ثالث

سچل سرمست جي سوانح

نالو: حضرت سچل سرمست جو جنم جو نالو عبدالوهاب هو، پر راست گوئي ۽ راست بازي جي ڪري سچو، سچل ۽ سچيڏنو سڏڻ لڳا. پوءِ انهيءَ ئي نالي سان مشهور ٿيو. سنڌي، سرائڪي ۽ اردو شعر ۾ اهوئي نالو تخلص طور آندو اٿس، البته پارسي مثنوين ۽ ديوان آشڪار پارسي ۾ آشڪار تخلص ۽ ديوان خدائي ۾ "خدائي" تخلص آندو اٿس.

ولادت: حضرت سچل سائين ميان صلاح الدين جو اڪيلو فرزند هو، جيڪو ميان صاحبڏني جو وڏو فرزند هو. سنه ١١٥٢هه (١٧٣٩ع) ۾ سندس ولادت ٿي. هو اڃا ڇهن سالن جو مس ٿيو، ته سندس والد بزرگوار وفات ڪئي.

تعليم ۽ تربيت: جيئن ته اڃا ننڍڙو ئي هو، ته سندس والد وفات ڪئي، انهيءَ ڪري سندس تعليم ۽ تربيت سندس ڏاڏي ميان صاحبڏني ۽ چاچي خواجه عبدالحق جي زير نگراني ٿي، جيڪي اهل الله به هئا، ته جيد عالم به.

اڳ ۾ اچي چڪو آهي، ته حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي حضرت ميان صاحبڏني جي ملاقات لاءِ ڪهي درازن ۾ ايندو هو. هڪ ڀيري جڏهن روح رهاڻ لاءِ درازن ۾ آيو، ته حضرت خواجه صاحب کي چيائين، ته پنهنجن صاحبزادن کي گهرايو، ته انهن کي به ڏسون. جڏهن صاحبزادا آيا، ۽ حضرت سچل سائينءَ تي نظر پيس، ته ان ڏانهن اشارو ڪري چيائين: "اسان جيڪا ديگ چاڙهي آهي، ان جو ڍڪ هيءُ لاهيندو." مطلب هي هو، ته هي عارف اسرار الاهي عيان ڪندو. ٿيو به ائين. سچل سائينءَ جو ڪلام ان لاءِ شاهد آهي.

حضرت سچل سائينءَ روحاني تعليم سان گڏ ننڍپڻ ۾ ئي ديني تعليم به باقاعده حاصل ڪئي هئي. ننڍي هوندي ئي، درازي درگاهه جي فيض جي چشمي مان فيضياب ٿيل حافظ عبدالله قريشي صديقي وٽ ڪيس ديني تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ويهاريو ويو، جيڪو پڻ وڏو عالم ۽ عارف هو. ٿوري ئي وقت ۾ قرآن شريف حفظ ڪيائين، ۽ پارسي ۽ عربي جي مڪمل تعليم حاصل ڪيائين. علوم عقلي ۽ نقلي جي تڪميل پنهنجي چاچي ميان عبدالحق وٽ ڪيائين.

بيعت: حضرت سچل سرمست ڪي روحاني فيض به پنهنجي چاچي ميان عبدالحق کان حاصل ٿيو، ۽ ان جو ئي دست بيعت مريد هو. ان وٽان ئي معرفت جون منزلون طئي ڪيائين. پنهنجي مرشد سان بي انتها محبت ۽ عقيدت هيس، جنهن جو اظهار پنهنجي شعر ۾ مختلف جاين تي ڪيو اٿس. مرشد جي اولاد جي به وڏي عزت ڪندو هو.

شادي: حضرت خواجه عبدالحق پنهنجي نياڻي، حضرت سچل سرمست جي نڪاح ۾ ڏني. بي بي صاحبه ٻه سال حيات هئي، پر اولاد ڪونه ٿيو.

شرع جي پابندي: سچل سائين شروعاتي زندگيءَ ۾ شريعت جي پوري پوري پابندي ڪندو هو، ۽ نماز باجماعت پڙهندو هو. پر پوءِ جڏهن مستيءَ واري ڪيفيت مٿس طاري ٿي ته استغراق جي حالت ۾ رهڻ لڳو.

صورت ۽ سيرت: مرحوم قاضي علي اڪبر درازي پنهنجي ڪتاب دولهه درازي ۾ سچل سائينءَ جو حليه مبارڪ ۽ لباس هن طرح بيان ڪيو آهي:

”سرمست سائينءَ جو چهرو نوراني، صاف ۽ سفيد رنگ جو هو. خط و خال دلڪش، چشم آهو مثل، ليڪن پر ڪيف

۽ گيسو دراز هوندا هئا، جن کي هو سٽي جي وچ تي چوٽو ڪري، ٻڌي ڇڏيندو هو. ليڪن جلال ۽ مستيءَ جي حالت ۾ جڏهن هو شعر چوندو هو، ته سندس اهي گيسو دراز آيا تي ويندا هئا. ريش مبارڪ سفيد ۽ ڀريل هوندي هين. قد درميانو ۽ هٿ ۽ پير ننڍا، نازڪ ۽ نرم هوندا هين. هميشه سفيد پيراهن پائيندو هو. اڇي ڪٿي يا چادر ڍڪيندو هو، ۽ سر تي سبز رنگ جو فقيراڻو ڪلاه پهريندو هو. مگر جڏهن سجاده نشين صاحب جي حڪم سان ڪيڏانهن ٻاهر ويندو هو، ته انهيءَ تاج مٿان سوڱي رنگ جي خلافت جي دستار پهري نڪرندو هو. پيرن ۾ جتي پائيندو هو، ۽ هٿ ۾ عصا کڻندو هو."

محترم قاضي صاحب، خوراڪ ۽ رهڻيءَ جو ذڪر هن طرح آندو آهي:

"اوائل ۾ وهٽ تي چڙهندو هو، پر پوءِ ڪنهن به وهٽ تي نه چڙهيو. سندس خوراڪ بلڪل سادي هوندي هئي. لسيءَ ۾ ڳاڙها مرچ وجهي، ماني پوري کائيندو هو. رات جو جوئر جي ماني ٻڪريءَ جي کير سان کائيندو هو. شروع ۾ گوشت جو شوروو واپرائيندو هو، پر پوءِ اهو به کائڻ ڇڏي ڏنائين. اڪثر روزي ۾ گذاريندو هو.

منجهند جو آرام وقت ڪاٺ جي صندليءَ تي يا ڌرتيءَ تي آرام ڪندو هو، مگر رات ساري الله جي تات ۾ گذاريندو هو. هميشه فڪر ۽ استغراق ۾ هوندو هو. سندس اک سدائين آلي هوندي هئي، گويا سورن جو سمنڊ سندس سيني ۾ سمايل هوندو هو. "بي درد، نامرد" سندس مشهور مقولو آهي."

ان مان معلوم ٿيندو ته سرمست سائين هميشه ذڪر ۽ فڪر ۾ محو هوندو هو؛ ۽ سادگي، سنجيدگي، نهٺائي،

صبر، تحمل ۽ فياضي سنڌ جون خاص خصوصيتون هيون. ايتري قدر رحمدل هو جو نه ڪڏهن شڪار ڪيائين، ۽ نه عمر ۾ ڪنهن جانور کي ذبح ڪيائين. نشيدار شين کان به دور رهيو. جيتوڻيڪ دينوي ڌندن سان دلچسپي ڪانه هيس، ان هوندي به پنهنجي چاچي ميان عبدالحق توڙي ان جي فرزند سخي قبول محمد اول جي خلافت جو حق پورو ادا ڪيائين. پالڪن جي معرفت درازي درگاهه جو انتظام هلائيندو هو. مرشدن پاران شادي، غمي ۽ ٻين ڪمن ڪارين سان هيڏانهن هوڏانهن ويندو هو. مير سهراب خان ۽ مير رستم خان سان سٺا تعلقات هيس. ڪنهن سائل جي مدد لاءِ مرشد جي چوڻ تي مير صاحبن جي ڪچهريءَ ۾ به ويو هو. راڻيپور، گمبٽ، کهڙا، پير ڳوٺ ۽ ٻين درگاهن جي بزرگن سان محبت ڀريو ناتو هيس. مرشدن جي ڪمن ڪارين سان سکر روهڙي، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي جو سفر به ڪيائين.

طالب: سچل سائين دست بيعت مريد ڪونه ڪيو. جيڪو به وٽس ايندو هو، تم ان کي مرشدن ڏانهن موڪليندو هو. مرشدن جو وري دستور اهو هو، تم روحانيت جي طالبن کي ذڪر ڏئي، تربيت لاءِ سچل سرمست ڏانهن اماڻيندا هئا. اهڙن طالبن مان هيٺين جا نالا قابل ذڪر آهن:

١- فقير نانڪ يوسف اڳڙن وارو ٢- فقير محمد صالح قادري لاڙڪاڻي وارو ٣- فقير محمد صلاح دونهين وارو ٤- فقير گهرام جتوئي ٥- فقير شيرخان ڀنڀرو ٦- جانو فقير شڪارپوري ٧- سيد خير شاهه ٨- سيد پير شاهه ٩- حاجي عثمان چاڪي لاڙڪاڻو ١٠- سيد حسن شاهه ١١- فقير محمد صديق ١٢- فقير شير علي ١٣- حيدر شاهه.

وفات: سنڌ جي هن سرمست شاعر، سنڌ جي سرزمين جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ توحيد جو پيغام پهچائي روحانيت جي

سگهنڊ ۽ سرهاڻ سان سڳرهو ڪري، ڪيترن ئي خدا جي پانهن کي معرفت جي رنگ ۾ رڱيو ڪري، تاريخ ١٤-رمضان سنه ١٢٤٢هه (١٨٢٩ع) تي وصال ڪيو. انهيءَ تاريخ تي هر سال سندس درگاهه تي ميلو لڳندو آهي، ۽ ڪيترائي پيار جا پانڌيئڙا ڪٿان ڪٿان کهي اچي، سڪ جو سلام پريندا آهن. سنڌ جي باڪمال صوفي شاعر حضرت قادر بخش بيدل سندس وفات جون تاريخون سنڌي ۽ پارسي شعر ۾ چيون آهن. آهي هت ڏجن ٿيون:

ڪافي

عشق جو يارو درازن ۾ عجب اسرار هو،
ست سالڪ شهه سچو عاشق اتي اظهار هو.

١- برهه جي برسات جو تنهن وير تي وسڪار هو،
ظاهر ۽ باطن تنهين وٽ درد جو ڏڪار هو.

٢- وجد وحدت جو سدا خاصو تنهين خمار هو،
مرد سو منصور وانگر عشق جو اوتار هو.

٣- سنجهه سخن ان جي الوهيت سندو آثار هو،
جنگ جذبي جوش ستي ۾ مثل عطار هو.

٤- پانهنجي رائي پرين نوي ورهه نروار هو،
پوءِ وصل جي موج ماڻي، ذوق کان ذخار هو.

٥- سن ٻارهن سؤ ٻائيتاليهه ۾ تيار هو،
چوڏهين رمضان جي هادي اهو هموار هو.

٦- قربدارن جي ڪٽڪ ۾ مرد منصبدار هو،
در تنهين داتا جي بيدل پرت جو پيار هو.

قطعہ تاريخ ﭘارسي

چون سالک سچو زين طلسم مجاز
سوئے آشيان رفت چون شاهباز
زهي صاحب وجد منصور وقت
کہ بي مثل بوده بہ سوز و گداز
بہ هنگام سرجوشي حالتش
نگاهش همي بود طالب نواز
بہ نيم التفاتي کرز و يا فتند
بہ يک لحظہ طئي گشته راه دراز
ز هر دو جهان دست شست آن کسي
که شد محرم راز آن عشق باز
چون شد جان او عازم وصل اصل
شنيد ارجعي با هزار عز و ناز
دلم جست سال و صالش ز جان
بگفتا کہ درياي زخار راز

۱۲۴۲ هہ

در بيعنائي ازل ترکيد شد مخروج عشق
کف ز دريائي محبت کرد بيرون موج عشق
از خدا بودي صديق و پيش احمد شد سچو
از علي صادق يقين و پيشوا مخروج عشق
سال او را منشيء بر لوح تقدير اين نوشت
بود مه برج هدي و آفتاب اوج عشق

۱۲۴۲ هہ

تاريخي پس منظر: سچل سائين ارڙهين صدي، ۽ اڻويهين صديءَ جي پهرين چئن ڏهاڪن ۾ زندگي گذاري. انهيءَ زماني ۾ سنڌ وڏا لاها چاڙها ڏٺا، ۽ سياسي حالتن ڪيترائي رنگ بدلايا. مختلف واقعا رونما ٿيا، جن سنڌ جي سياسي، سماجي، اقتصادي ۽ علمي حالتن کي تمام گهڻو متاثر ڪيو.

جنهن سال ۱۷۳۹ع ۾ حضرت سچل سائينءَ جي ولادت ٿي، ان سال نادرشاهه سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ۽ وڏي تباهي مچائي. نه فقط تمام گهڻو مالي، ۽ جاني نقصان ٿيو، پر وڏي علمي ذخيري تان به سنڌين کي هٿ ڌوئڻا پيا. هن جي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ جي ڪري ”گهوڙا ڙي گهوڙا“ ۽ ”نادر ٿو اچي“ جهڙيون چوڻيون رواج ۾ آيون. سچل سائين ۱۵ سالن جو هو، ته احمدشاهه ابداليءَ سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ۽ مغل پرڳڻو پنهنجي قبضي ۾ رکيو. ان پرڳڻي جون حدون اتر ۾ بلوچستان جي شهر روجهاڻ کان سدئجيءَ تائين هيون. اهڙيءَ طرح ان ۾ موجوده شڪارپور ضلعي جو حصو ۽ بلوچستان جو ڪجهه حصو اچي ٿي ويا.

سنه ۱۷۶۲ع ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙو سنڌ جي گاديءَ تي ويٺو، جنهن کي احمد شاهه ابداليءَ ”شاهه وردي خان“ جو خطاب ڏنو. سنه ۱۷۶۳ع ۾ هن ڪڇ فتح ڪيو. ان کان پوءِ هن حيدرآباد جو شهر ٻڌارائي، ان کي سنڌ جي گادي بنايو. احمد شاهه ابداليءَ ديره جات جو سمورو علائقو ميان غلام شاهه جي قبضي ۾ ڏنو. هي علائقو ٽن سون ميلن تي پکڙيل آهي، ۽ هينئر پنجاب ۾ آهي. سنه ۱۷۶۸ع ۾ هن علائقي جي ”ناهرا“ قوم بغاوت ڪئي، جنهن کي ميان ٻهرام خان، ميان جي طرفان شڪست ڏني.

ميان غلام شاهه يوروپي واپارين مان فقط انگريزن کي سنڌ ۾ واپار ڪرڻ جي اجازت ڏني. هو سنڌ مان ڪپڙو،

قلمي شورو ۽ نير خريد ڪري ڏيساور ڏانهن موڪليندا هئا. سنه ١٧٧٢ع ۾ ميان وفات ڪئي ۽ سندس ڏينهن ۾ سنڌ ۾ گهڻي قدر امن امان رهيو، ۽ سنڌ حڪومت جون حدون ديره جات، ڪڇ ۽ بلوچستان جي ڪجهه حصي تائين پکڙيل هيون. هنر ۽ واپار جي ترقي ٿي، ۽ سنڌ جو مال ڏورانهن ڏيهن تائين پهتو. آبپاشيءَ جا طريقا سڌريا ۽ زرعي پيداوار وڌي. مطلب ته سنڌ جا ماڻهو سکيا ۽ آسودا رهيا، ۽ صلح سانت سان زندگي گذاريائون. اهوئي سبب آهي، جو ان زماني کي ڪلهوڙن جي اوج جو زمانو چيو وڃي ٿو.

ان کان پوءِ سندس پٽ ميان سرفراز تخت نشين ٿيو. ان وقت حضرت سچل سرمست جي عمر ٣٢ سال هئي. سرفراز سنڌ جو ڪامياب حڪمران ثابت نه ٿيو.

ان زماني ۾ فوجي واڳون ٽالپرن جي هٿ ۾ هيون. هن ٽالپرن سان اجائي ڪئي. مير بهرام خان کي دربار ۾ ماريائين، ۽ ان جو پٽ مير صوبدار خان وري ميان جي ماڻهن سان وڙهندي مارجي ويو. هي واقعو سن ١٧٧٤ع ۾ ٿيو. انهيءَ ڪري ٽالپرن سندس خلاف بغاوت ڪئي، ۽ ١٧٧٥ع ۾ کيس تخت تان لاهي حيدرآباد جي قلعي ۾ قيد ڪيائون.

ان کان پوءِ ميان غلام نبي، ميان صادق علي ۽ ميان عبدالنبي کي هڪ ٻئي پٺيان تخت تي ويهاريائون. ميان عبدالنبي هڪ ظالم حڪمران ثابت ٿيو. هن ميان سرفراز کي مارائي ڇڏيو، ۽ ٽالپرن جي به ٻويان پيو. آخر سنه ١٧٨٣ع ۾ مير فتح علي خان کيس شڪست ڏني، سنڌ ۾ ٽالپرن جي حڪومت قائم ڪئي.

ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ زرعي پيداوار وڌي، ڇاڪاڻ ته هنن کي زراعت سان تمام گهڻي دلچسپي هئي. هنن زرعي پيداوار کي وڌائڻ ۽ سڌارڻ لاءِ وڏيون ڪوششون

ورتيون. انهيءَ مقصد لاءِ ڪيترائي واهه کوٽايائون. مسٽر ڊيل هوسٽ ڪلهوڙن جي کوٽايل واهن جا نالا ڏنا آهن، جيڪي هن طرح آهن:

"پراڻ، نارو، اڙل، قليلي، گوني، پيچارو، گانگرو، لڪي، سيتا، بگهاڙ، داديجي، گهاڙ، امرڪس ۽ نور واهه."

آبپاشيءَ جي طريقن کي سڌارڻ سان گڏ نوان شهر به آباد ڪيائون، جهڙوڪ: حيدرآباد، مراد آباد، الله آباد ۽ خدا آباد (نزديڪ هالا). ميان غلام شاهه "شاهه بندر" نالي بندر تعمير ڪرايو ۽ "پراڻ" کي موريءَ جو بند ٻڌارايو، انهيءَ ڪري ٿر جي آباديءَ ۾ واڌارو آيو.

سنه ١٧٧٥ع کان سنه ١٧٨٣ع تائين ڪلهوڙن ۽ ميرن جي ڇڪتاڻ ۽ لڙاين جي ڪري سنڌ کي وڏو نقصان پهتو. سنه ١٧٨٠ع ۾ وڏو ڦورو مدد خان سنڌ تي ڪاهي آيو، ۽ اتر کان هيٺ بدين تائين ڪيترائي ڳوٺ ۽ شهر ناس ڪري ڇڏيائين. جوڻ ۽ فتح باغ جهڙا وسندڙ شهر ويران ٿي ويا، ۽ ڪيترائي سرسبز باغ ۽ آباديون ناس ٿي ويون. انهن حالتن ڪري واپار بند ٿي ويو، صنعت ۽ حرفت کي ڌڪ لڳو، پيداوار ۾ ڪمي اچي ويئي، ۽ ملڪ ڏکر ۾ تباهه ٿي ويو.

ٽالپرن سنڌ تي پنهنجي حڪومت قائم ڪرڻ کان پوءِ حالتن کي بهتر بنائڻ لاءِ وڏي ڪوشش ورتي. ميان نورمحمد خان جي آخري ڏينهن ۾ قلات جي بيگلر بيگي ڪراچيءَ جي سيائيءَ تي قبضو ڪيو هو. ٽالپورن ڪراچيءَ تي پيهر قبضو ڪيو. ان کان سواءِ شڪارپور وارو علائقو، جيڪو افغانن جي قبضي ۾ هو، پنهنجي قبضي هيٺ آندائون. عمرڪوٽ واري علائقي تي به جوڌپور جو راجا قبضو ڪري ويو، اهو علائقو به فتح ڪري، سنڌ جي حيثيت بحال ڪيائون. نه فقط ايترو، پر بهاولپور جي حاڪم کان سبزل ڪوٽ وارو علائقو هٿ ڪري، سنڌ جي حدن ۾ شامل ڪيائون. هوڏانهن مزارچه علائقو بروهين کان

ڪسي، سنڌ سان ملايائون. انهيءَ ڪري راڄپور تائين ٽالپر حڪومت قائم ٿي وئي. مزارين ۽ بليدن جو تعاون حاصل ڪري ٽالپرن پنهنجي حڪومت ديره جات تائين مضبوط ڪئي؛ انهيءَ ڪري سنڌ جون حدون اتر ۾ راڄپور ڪان ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ، ۽ اوڀر ۾ راجپوتانا کان ڪير ٿر تائين قائم ٿي ويون.

سنڌ جو پهريون ٽالپر حڪمران مير فتح علي خان آهي. ملڪ جي فلاح ۽ بهبود لاءِ هن پنهنجي ٽن ڀائرن: مير غلام علي خان، مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان کي پاڻ سان حڪومت ۾ شامل ڪري چوياري قائم ڪئي. سنڌ کي ٽن حصن ۾ ورهايو ويو: (١) پهريون حصو حيدرآباد وارو، جنهن جون حدون ڪراچيءَ کان سيوهڻ ۽ ٽنڊو الهيار ڪان ڪير ٿر تائين هيون. ٿر به هن حصي ۾ هو. مير فتح علي خان پنهنجي چوياري سان هن حصي جو حڪمران بنيو. هيءَ "شهدادائي" سرڪار سڏي وئي. (٢) ٻيو حصو شاهه بندر کان چوڙ تائين هو. ان جو پهريون تخت گاهه ونگي ۾ "ڪيٽي" هو. هي علائقو مير ٺاري خان کي ڏنو ويو. سنه ١٨٠٦ع ۾ مير ٺاري خان مير پور خاص شهر تعمير ڪرائي ان کي پنهنجي گاديءَ جو هنڌ بنايو. هيءَ "مانڪاڻي" سرڪار سڏي وئي. (٣) ٽيون حصو اتر ۾ هو، جنهن جون حدون ٿر ۽ سوري کان اباوڙي، روجهاڻ ۽ سيوهڻ تائين هيون. هي علائقو مير سهراب خان جي حوالي ڪيو ويو. ان جو تخت گاهه "خيرپور" کي بنايو ويو.

اسان جي شاعر جو ڳوٺ خيرپور واري حصي ۾ هو، ۽ خيرپور جا حڪمران سندس معتقد هئا. سنڌ جي وڏي حصي تي جيتوڻيڪ حيدرآبادي حاڪمن جو قبضو هو، ان هوندي به اتر سنڌ جو سمورو علائقو مير سهراب خان جي قبضي ۾ هو. هو سخي، رحمدل ۽ ڪيترين ئي خوبين جو مالڪ هو. سندس ڏينهن ۾ ملڪ ۾ امن امان رهيو، ۽ هر طرح خوشحال ۽

آباد هو. هو حضرت سچل سرمست جو همعصر ۽ معتقد هو. سنه ١٨٣٠ع ۾ هن وفات ڪئي. ان کان پوءِ سندس پٽ مير رستم خان تخت نشين ٿيو.

جيتوڻيڪ ميرن ملڪ جي سرحدن جي حفاظت ۽ امن امان قائم رکڻ لاءِ وسان ڪين ٿي گھٽايو، ان هوندي به چوڌاري وڏي گڙ ٻڙ هئي. فرنگي شرارتون هندستان کي پنهنجو شڪار بنائي چڪيون هيون، ۽ هينئر سنڌ ۾ پنهنجو چار پکيڙي رهيون هيون. هوڏانهن پنجاب جو حاڪم رنجيت سنگھه سنڌ تي حملي ڪرڻ جون تياريون ڪرڻ لڳو. هو شاهه شجاع ۽ انگريزن جي اتحاد ثلاثه ۾ شامل هو.

راجپوتن ۽ دائودپوٽن به ڪئونس ڪرڻ شروع ڪئي، پر ميرن دليري، بهادري ۽ جرات سان سيني سان منهن ڏنو.

علمي ۽ ادبي ماحول

حضرت سچل سرمست جي زماني ۾، سنڌ ۾ ڪيترائي عالم، فاضل ۽ شاعر موجود هئا. سندس وڏن معاصرن، بزرگن ۽ عالمن مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (وفات ١٧٦٠ع)، مخدوم محمد معين ٺٽوي، حاجي شاهه فقيرالله علوي، مير علي شير قانع ٺٽوي، مخدوم محمد جعفر بوبڪائي، مخدوم عبدالرحمان کهڙن وارو وغيره. سندس ڪيترن ئي وڏن معاصرن ۾ پارسيءَ جي شاعرن جا نالا به ملن ٿا، جهڙوڪ: محمد پناهه رجا، غلام علي مداح، شيوڪرام عطارد ۽ مير جان الله شاهه وغيره.

سچل سائينءَ جي وڏن معاصرن ۾ ڪيترن سنڌي شاعرن جا نالا به ملن ٿا، جن الف اشباع جي نظم ۾ ڪتاب به لکيا ته وائي، ڪافي ۽ بيت جي صنفن ۾ به پنهنجا جذبات ۽ احساسات بيان ڪيا. انهن شاعرن مان شاهه عبداللطيف ڀٽائي، ميان صاحبڏنو فاروقي، سلطان الاولياء خواجه محمد زمان لنواري وارو، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي ۽ روحل فقير جا نالا قابل ذڪر آهن.

انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن ۾ تعليمي درسگاهه هئا. خاص طرح مان ڇهه وڏا علمي مرڪز هئا، جهڙوڪ: سيوهڻ، ٺٽو (ٺٽيءَ جي پرسان)، کهڙا، مٽياري، سهڙ (ولهار، عمرڪوٽ جي پرسان) ۽ چوٽياريون. انهي جي مدرسن کي سنڌ جا ٽالپر حڪمران وڏي مالي مدد ڪندا هئا. ان کان سواءِ مالدار ماڻهو به پنهنجو مال ۽ ملڪيتون مدرسن جي حوالي ڪري ڇڏيندا هئا. پڙهائيندڙ عالمن کي چڱي پگهار ملندي هئي ۽ معاشري ۾ انهن جو وڏو مان هوندو هو. ان زماني جي عالمن، فاضلن ۽ بزرگن مان، هنن بزرگن جا نالا قابل ذڪر آهن:

مخدوم محمد عارف سيوستاني (وفات ١٨٠٩ع)، مخدوم عبدالواحد سيوستاني (وفات ١٨٠٩ع)، شيخ محمد عابد انصاري (وفات ١٨٤١ع)، مخدوم محمد ابراهيم ٺٽوي (وفات ١٨١٠ع)، پير محمد راشد روضي ڌڻي (وفات ١٨١٨ع)، پير صبغت‌الله شاهه (وفات ١٨٣١ع)، مولانا عبدالحڪيم ڪنڊوي (وفات ١٨٣٨ع)، مخدوم محمد حسن سيوهاڻي (وفات ١٨٠٥ع)، خواجه گل محمد لنواري وارو (وفات ١٨٠٣ع)، خواجه محمد زمان دوم لنواري وارو (وفات ١٨٣١ع)، خليفو محمود ڪڙئي وارو (وفات ١٨٥٢ع)، قاضي احمد علي سنڌي (وفات ١٨١٥ع)، مولانا عبدالرحمان سنڌي لڪنوي (وفات ١٨٢٩ع)، قاضي محمد عاقل سنڌي (وفات ١٨١٥ع)، مولانا محمد علي سنڌي (وفات ١٨٣٧ع)، مفتي محمد پيرائي، نزديڪ قمبر ضلعو لاڙڪاڻو (وفات ١٨٥٦ع)، مولانا محمد ڪامل ڪنڀاري (وفات ١٨٢٤ع)، مولانا محمد حيات ڪنڀاري (وفات ١٨٣٩ع)، مخدوم محمد عاقل ڪهڙن وارو (وفات ١٨١٦ع)، مخدوم ضياءالدين ڪهڙن وارو، سيد عبدالخالق جيلاني گهوٽڪي (وفات ١٧٩٠ع)، سيد محمد عابد ثاني جيلاني گهوٽڪي (وفات ١٧٩٩ع)، سيد فيض‌الله شاهه جيلاني گهوٽڪي (وفات ١٨٣١ع)، ملا صاحبڏنو شڪارپوري (وفات ١٨٣٤ع)، ملا اويس شڪارپوري، محمد عارف صنعت شڪارپوري (وفات ١٨٥٠ع)، مير فخرالدين علوي شڪارپوري (وفات ١٨٥٤ع)، مخدوم عبدالله ٺٽوي (وفات ١٨١٠ع)، قاضي احمد دسائي (وفات ١٨١٧ع)، قاضي محمد حسين ثاني ٺٽوي (وفات ١٨٣٤ع)، مخدوم محمد اسماعيل وسين وارو (وفات ١٨٣٤ع کان اڳ)، قاضي محمد شڪارپوري، مخدوم محمد عارف سنائي (وفات ١٨٠٧ع کان پوءِ)، مخدوم عبدالڪريم ٺٽوي (وفات ١٨٥٥ع)، صوفي سيد عبدالوهاب جيلاني (وفات ١٨٠٠ع کان پوءِ)، مولانا محمد عيسى چوهڙپوري، ضلعو لاڙڪاڻو، مخدوم عثمان متعلوي (وفات ١٨٠٤ع)، خواجه نظام‌الدين مجددي شڪارپوري (وفات ١٨٥٦ع) ۽ پير سيد محمد ياسين جهنڊي وارو (وفات ١٨٥٨ع).

سچل سائينءَ جي زماني ۾ سنڌ ۾ ڪيترائي پارسي شاعر به موجود هئا، جهڙوڪ: سيد ثابت علي شاهه (وفات ١٨١٠ع)، سيد عظيم الدين عظيم ٺٽوي (وفات ١٨٢٣ع)، مير غلام علي مائل (وفات ١٨٣٥ع)، مير ڪرم علي خان (وفات ١٨٢٨ع)، منشي صاحبراءِ آزاد، نواب ولي محمد خان لغاري (وفات ١٨٣٢ع)، آخوند محمد قاسم، دلپتراءِ دلپت (ديهانت ١٨٤١ع ڌاري)، ملا صاحبڏنو (وفات ١٨٣٤ع)، اسيد علي سها، محمد عارف صنعت، آخوند محمد بچل انور، مخدوم محمد صالح وزيرآبادي وغيره.

سچل سائينءَ جي همعصرن ۾ سنڌي شاعرن جا نالا به سلن ٿا، جن شعر جي هر صنف ۾ طبع آزمائي ڪئي. انهن شاعرن مان سيد ثابت علي شاهه، پير محمد راشد روضي ڌڻي، ملا صاحبڏني، دلپت، سامي، صديق فقير سومرو، دريا خان، فتح فقير، خليفي نبي بخش ۽ پير محمد اشرف جا نالا قابل ذڪر آهن.

هن زماني ۾ آخوند عزيزالله (وفات ١٨٢٤ع)، سنڌي زبان ۾ قرآن شريف جو تحت اللفظ ترجمو ڪيو. سنڌي زبان ۽ ادب جي اها خوشبختي آهي، جو ان جي نثر جي شروعات قرآن شريف جي ترجمي سان ٿي.

ادبي جائزو: هن دؤر ۾ سنڌي زبان ۽ ادب وڏي ترقي ڪئي. هن دؤر جو جائزو پيش ڪجي ٿو:

١- هن دور ۾ ڪافيءَ ۾ وڏي پختگي آئي ۽ منجهس دلڪشي ۽ رنگيني آئي. گهاڙيٽن جا ڪيترائي نمونا مروج ٿيا ۽ فن توڙي فڪر ۾ وڏي وسعت آئي. ڪافيءَ کي عروج تي پهچائڻ وارو حضرت سچل سرمست آهي، پر ٻين ڪيترن شاعرن ڪافيون چيون، جهڙوڪ: دلپت، مير رستم خان، مير عالي خان، مير مبارڪ خان، فتح فقير، مراد فقير، صديق فقير سومرو وغيره.

٢- هن دؤر جي شاعرن جي شعر ۾ فارسي ۽ عربي لفظ ڪجهه قدر گهٽا ملن ٿا. سيد ثابت علي شاهه جي مرثين ۾ فارسي ترڪيبن جا سهڻا مثال ملن ٿا.

٣- هن دؤر ۾ غزل ڪجهه اڳتي وڌيو. ڪيترن شاعرن جي غزل جا نمونا ملن ٿا، انهن مان حضرت سچل سرمست، سيد ثابت علي شاهه، خليفي ڪرم الله، مير نصيرخان ۽ مير حسين علي خان جا نالا قابل ذڪر آهن.

٤- علم عروض جي پين صنفن جهڙوڪ: مرثيه، سلام، مسدس، مخمس، مثنوي ۽ رباعي جو رواج پيو.

٥- هن دور ۾ منظوم قصه گوئيءَ جو رواج پيو. ان سلسلي ۾ حفيظ تيوٽي جو ”سومل راڻو“ ۽ خليفي عبدالله جو ”ليليٰ مجنون“ شاهڪار جي حيثيت رکن ٿا.

٦- الف اشباع جي نظم ۾ به ڪجهه ڪتاب لکيا ويا. ان قسم جو شعر سيد خير شاهه، پير محمد اشرف ۽ مولوي ولي محمد وغيره چيو.

٧- مولود جي صنف هن دور ۾ وڏي ترقي ڪئي. ڪيترن ئي شاعرن مولود چيا، جن مان ملا صاحبڏني، فتح فقير، خليفي ڪرم الله ۽ پير محمد اشرف جا نالا قابل ذڪر آهن.

٨- مداح ۽ مناجات به وڏي ترقي ڪئي. اهڙي نموني جو شعر ملا صاحبڏني، صدرالدين چارڻ، حمل خان لغاري، فتح فقير، آخوند محمد بچل انور ۽ حسين ديدڙ چيو.

٩- هجوگوئيءَ جو رواج به هن دور ۾ پيو. سيد خير شاهه ۽ سيد ثابت علي شاهه هڪٻئي جي هجو لکي.

١٠- رزميه شاعريءَ جا به سٺا نمونا ملن ٿا. هن قسم جا مثال خليفي نبي بخش لغاري جي سٿر ڪيڏاري، حضرت سچل سرمست ۽ سيد ثابت علي شاهه جي مرثين ۽ سيد حيدر شاهه جي جنگنامن ۾ ملن ٿا.

١١- خليفو نبي بخش پهريون شاعر آهي، جنهن سُگهڙ ڪيڏاري ڪي قومي شاعريءَ جي اظهار جو ذريعو بنايو. سندس شعر ۾ قومي جوش ۽ جذبو آهي ۽ سنڌ جي سورهين جي ساراهه آهي.

١٢- ٽيهه اکري جو رواج اڳ ۾ به هو، پر هن دور ۾ هن صنف جا بلند پايه شاعر ٿيا، جهڙوڪ: ملا صاحبڏنو، خليفو نبي بخش، حمل خان لغاري، آخوند محمد بچل انور ۽ حسين ديدڙ.

١٣- حضرت سچل سرمست جي شاعريءَ ۾ ڪيترئي نيون صنفون به مان ٿيون، جن ۾ پهريون پيرو سچل سائين پنهنجا خيال ظاهر ڪيا. انهن صنفن جا نالا آهن: جهولڻو، جهولڻو ڪافي، گهڙولي، ڏوهيڙا، ڪلام، مسلسل بيت ۽ مسلسل دوها وغيره. انهن جو فني تعارف هن ڪتاب ۾ ڏنو ويو آهي.

١٤- هن دؤر ۾ هندو شاعرن جو شعر به ملي ٿو. سامي جي سلوڪن سان گڏ دليت ۽ سندس گرو آسرداس آسو جو شعر به مليو آهي.

١٥- هن دؤر ۾ پهريون پيرو نثر جو نمونو ملي ٿو. اهو پهريون نثر آهي، آخوند عزيزالله جو قرآن شريف جو تحت اللفظ ترجمو.

فقراهي درگاهون

انهن ڏينهن ۾ سڄيءَ سنڌ خصوصاً درازن جي پسگردائيءَ ۾ فقراهي خانقاهون هيون، جتي معرفت جي مئي جي ونڊ ورڇ ٿي رهي هئي ۽ روحاني فيض جي پالوٽ ٿي رهي هئي. انهن پسگردائيءَ وارين درگاهن جو مختصر تفصيل هن ريت آهي:

١- **گمبٽ ۽ راڻيپور:** هتي ابراهيم شاهه ۽ صالح شاهه قادري جون درگاهون هيون.

٢- **کهڙا:** هتي محمد ذاکر ۽ رازقڏنو فقير وڪر وهائي رهيا هئا، جيڪي اصل ۾ درازن جا طالب هئا.

٣- **هنگورجا:** هتي سيد محمد عطا ولد سڪيل شاهه دونهي دکايو ويٺو هو.

٤- **دونهين:** هتي سيد ابراهيم شاهه سلوڪ جي سڳنڌ پکيڙي رهيو هو.

٥- **ڪنڊڙي:** هتي روحل فقير جا فرزند: شاهو فقير، غلام علي فقير، خدابخش فقير ۽ درياء خان فقير طالبن جي تربيت ڪري رهيا هئا.

٦- **روهڙي:** سيد جان الله شاهه ثاني برهه جي بازار لڳايو ويٺو هو.

٧- **پيرڳوٺ:** هتي پير محمد راشد روضي ڌڻي طالبن کي حق جي راهه ڏسي رهيو هو.

انهن سڀني درگاهن سان درازن جي درگاهه جو سهڻو سلوڪ هو.

ٻيا فاروقي شاعر

درازي درويشن ۾ قديم زماني کان ڪيترائي عالم، فاضل ۽ شاعر ٿي گذريا آهن، جن جو ڪلهوڙن توڙي ٽالپرن جي دؤر ۾ وڏو مان ۽ مرتبو هو. هن خاندان جي پارسي شاعرن مان پهريائين ذوقي ۽ حقيري جا نالا ملن ٿا. انهن جي شعر جو نمونو مليو آهي، پر وڌيڪ احوال ڪونه ٿو ملي. حضرت سچل سرمست به کين ديوان آشڪار ۾ ياد ڪيو آهي:

بسی شاعر نهان شد آشکارا، کجا ذوقی کجا رفتہ حقیری

انهن کان سواءِ ٻين شاعرن جا نالا به ملن ٿا، جهڙوڪ: آخوند عبدالقوي تخلص طالع يا قوي طالع، خواجه محمد حافظ

عرف ميان صاحبڏنو، ميان عبدالحق، سخي قبول محمد اول، محمد حيات حاتم، گل محمد، عبدالهادي، محمد صالح، باغ علي، محمد نشان، خوش محمد، آخوند خان محمد ۽ نور علي. ميان صاحبڏني جي هڪ ڪافي نموني طور هت ڏجي ٿي:

ووڙيان چو وڏڪار، جيڏيون آهي جيءَ ۾.

١- صحيح سڄاتم سرتيون، دل ۾ آ دلدار.

٢- ڪاڪيون آهي قلوب ۾، ڪيچ ڏٺي ڪوهيار.

٣- ناحق وندر چو وڃان، پاڪر ۾ پوتار.

٤- ونحن اقرب اوڏڙو، لڌم لالڻ يار.

٥- ساهڻون اوڏو سپرين، ڪوهم پڇان پيو پار.

٦- صاحبڏني سمجهيو، تن اندر تڪرار.

درازي درگاهه جي طالبن مان به ڪيترائي شاعر ٿي گذريا آهن، جن پنهنجي شعر جي ذريعي صوفيانه خيالن جو اظهار ڪيو. انهن مان محمد چنيهه آچر، فقير نانڪ يوسف، غلام حيدر شر، فقير محمد صالح، گهرام فقير، سيد خير شاهه، فقير عبدالرحمان پٺاڻ، ايسر فقير، آغا غلام نبي صوفي، سردار بهادر محمد بخش ڪوجهي ۽ قاضي علي اڪبر درازيءَ جا نالا قابلِ ذڪر آهن.

سچل سرمست جون تصنيفون

فارسي تصنيفون: فارسي شعر ۾ سندس هيٺيون تصنيفون مليون آهن:

ديوان آشڪار: هي ديوان پهريون پيرو مير علي مراد خان ٽالپور والي رياست خيرپور، نولڪشور پريس مان ڇپائي شايع ڪيو. ان کان پوءِ آغا غلام نبي صوفي مرحوم، ولبداس گاجرا جي مالي مدد سان ڇپائي شايع ڪيو. ٽيون پيرو لالا مڪند لعل صاحب ڇپايو.

ديوان خدائي: هن ديوان ۾ "خدائي" تخلص آندو ويو آهي. هن جا فقط نَوَ غزل ملي سگهيا آهن، جيڪي محترم قاضي علي اڪبر صاحب مثنوي "رازنامه" سان گڏ شايع ڪيا آهن.

مثنويون: حضرت سچل سائينءَ تصوف جي تعليم ڏيڻ لاءِ فارسي ۾ ڪيتريون ئي مثنويون لکيون آهن، جن ۾ وحدت‌الوجود جو فڪر دليلن ۽ مثالن سان سمجهايو ويو آهي. اهي مثنويون محترم قاضي علي اڪبر درازي سنڌيءَ ۽ اردو ترجمن سان ڇپائي شايع ڪيون آهن. ڊاڪٽر عطا محمد حامي مرحوم انهن جو منظوم سنڌي ترجمو ڪيو آهي. انهن مثنوين جا نالا هي آهن:

رهبر نامه، وحدت نامه، تار نامه، عشق نامه، درد نامه، گداز نامه راز نامه ۽ وصلت نامه.

نڪته تصوف: هي فارسي نثر ۾ هڪ تحرير آهي، جنهن ۾ طالب کي سلوڪ جي راه جي تلقين ڪيل آهي. محترم قاضي صاحب اها تحرير هڪ قلمي ڪتاب تان نقل ڪري، پنهنجي اردو ڪتاب "سچل سرمست ـ شاعر هفت زبان" ۾ ڏني آهي.

فارسي شاعريءَ جو جائزو: حضرت سچل سرمست فارسي زبان جو پرگو ۽ بلند پايه شاعر آهي. سندس پارسي شعر جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو، ته هن ڪليات عطار، ديوان شمس تبريز، مثنوي مولانا روم، ديوان احمد جام زنده پيل ۽ آثار جامي جو گهرو مطالعو ڪيو هو. عطار لاءِ عقيدت جو اظهار هن طرح ڪري ٿو:

اے صبا باما حقيقت شهر نيشاپور کن
سيکنم قربان بران خاکِ زمين اين جان و تن
خواه از عطار گان محب در پير مغان است
از ولی الله دعائ آشکارا خويشتن

حضرت خواجه احمد جام زنده پيل جو ذڪر هن طرح آندو اٿس:

من شدم عاشق بنامِ آشفتگان،
ره رفيق خواجه احمد جام ماست.

سندس فارسي شعر ۾ هر هنڌ همه اوست جو نظريو ڪارفرما آهي. ڪيترين ئي جاين تي مستي، بيخودي ۽ استغراق واري حالت ۾ اناالحق جو نعرو هنيو اٿس. سندس رڳ رڳ مان اهائي تنوار ٿي آئي:

الفار نی فی الله و الباقی بهی- من نيستم والله بالله من نيستم

شفيع احمد علوي مرحوم، سچل سائينءَ جي ”ديوان آشڪار“ بابت صحيح لکيو آهي ته:

”ديوان آشڪار سچو شاعر جي جذبءَ مستي، سوز وگداز، رقت، وجداني ذوق، فنا، عبوديت، استغراق، تجليات معرفت، ذوق فنا في‌الوجود سان لبريز ۽ معمور آهي. ان جي سمجهڻ ۽ سندس باريڪين، رمزن ۽ اسرار کان لطف‌اندوز ٿيڻ لاءِ هڪ خاص ذوق نظر جي ضرورت آهي، جا ڪاملن ۽ پاڪ نفسن کي مليل هوندي آهي.“

سچل سائينءَ جو شعر وجد، مستي ۽ بي خوديءَ جو آئينه دار آهي. چوي ٿو:

من باو مست يار مست بما ـ تاکه از عهد داد دست بما
دوست را مونسی وهم نفس ـ چند ایامها گذشت بما
آشکارا توشاد باش صنعم ـ عهد نامه وفا نوشت بما

هن شعر تي تبصرو ڪندي شفيع احمد علوي مرحوم لکيو آهي:

”مٿين شعرن ۾ الستي عهد ۽ ميثاقي قول جي يادگيري ڏياريل آهي ۽ اڳوڻي پرمسرت زندگي ۽ وصال جي ڏينهن ۽ ان جي سهڻين ڳالهين کي ساريندي لطافت ۽ شيريني مخصوص آهي، جا عراقي، جامي، عمادالفقيه ڪرماني جي ڪلام ۾ ملي ٿي.“

حضرت سچل سرمست جيتوڻيڪ وحدت الوجود جي فڪر جو ترجمان ۽ اناالحق جو نعرو هڻندڙ آهي، ان جي باوجود کيس شرع لاءِ بيحد عزت ۽ احترام آهي، چوي ٿو:

از شرع رو متاب گر مردی ـ غوث و قطب و کنند سلام

مطلب ته حضرت سچل سرمست جي ديوان آشڪار جو سمورو شعر وحدت الوجود، پاڻ سڃاڻڻ، الاهي عشق، ذوق عبوديت ۽ فنافي الله جهڙن روحاني مضامين سان سزين آهي. هو پنهنجي روحاني واردات به بيان ڪري ٿو، ته طالب کي تلقين ڪري ٿو، ۽ سلوڪ جي راهه ۾ رهنمائي به ڪري ٿو. فني ۽ معنوي لحاظ کان به سندس شعر اعليٰ درجي جو آهي. غزلن ۾ تغزل آهي، حسن و جمال جو جلوو آهي ۽ هجر و وصال جو تذڪرو آهي. امنگن ۽ احساسن، جذبن ۽ خيالن کي اهڙو ته عمدو ۽ اثرائتو بڻايو اٿس، جو پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ بي اختيار ٿيو وڃي. ان کان سواءِ شعر ۾ غضب جي

محاڪات ۽ رواني آهي، دلڪشي ۽ اثرانگيزي آهي، ڪيف ۽ مستي آهي، بيخودي ۽ بيباڪي آهي، نازڪ خيالي ۽ فڪر جي گهرائي آهي.

سچل سائينءَ جي مثنوين ۾ به تصوف جا اونها اسرار بيان ڪيا ويا آهن. انهن مثنوين ۾ وحدت الوجود ۽ همه اوست، فنا ۽ بقا، مجاهدي ۽ وجد، تسليم و رضا، زهد ۽ تقويٰ، صبر ۽ شڪر، عالم خلق ۽ عالم امر، ذات ۽ صفات، تنزيهه ۽ تشبيهه جهڙا نازڪ صوفيانه مسئلن تي نهايت اثرائتي نموني، دليلن ۽ مثالن سان بحث ڪيو ويو آهي. خاص طرح سان وحدت الوجود کي سمجهائڻ لاءِ ڪيترائي دليل، مثال ۽ قرآن شريف جون آيتون ڇپي ڇپي تي آنديون ويون آهن. رواني ۽ سادگي مثنوين جون خاص خوبيون آهن.

مثنوي ”وحدت نامه“ ۾ چوي ٿو ته حسن ظهور پذير ٿيو، جنهن جي جلوي سان درو ديوار روشن ٿي ويا. اندر به محبوب آهي، ته ٻاهر به محبوب. ذري ۾ به انهيءَ کي ئي ڏسي سگهجي ٿو. سمورا راز بي نقاب ٿي ويا، انهيءَ ڪري خوديءَ کي ختم ڪري ڇڏ:

جلوه حسن پديدار، تجلي درو ديوار، درون بيرون دلدار،
به هر ذره ديدار، عيانست همه اسرار، من و مائي بگذار

”تار نامه“ ۾ ڀريائين تار جي پرسوز آواز جو تاثير بيان ڪري، پوءِ تار جي آتم ڪهاڻي آندي اٿس. ان ۾ تار ٻڌايو آهي، ته جڏهن مون سختيون سٺيون، ۽ ٻاهه جي تاءُ ۽ هٿوڙن جي ڌڪن سان نڪتس، ان کان پوءِ ئي مان يار جي هٿن تائين پهتس. تار چوي ٿي:

صد هزاران رنج و محنت ديده ام
پس بدست يار خود برسيده ام
آمدم اڪنون بدست يار خويش
مي سرايد او مرا شب و روز پيش.

مثنوي ”گدازنامہ“ ۾ هڪ هنڌ چوي ٿو، تہ انهيءَ ذات جو جلوو تو ۾ ئي آهي. انهيءَ سٽيءَ جو پردو لاهہ، يعني پنهنجو پاڻ فنا ڪر، تہ انهيءَ جمال جو جلوو پسين:

اين حجابِ گل بکش بيني فدا
آن فدا پنهان شده اندر روا

”رهبرنامہ“ ۾ سلوڪ جي راهہ جي سمجهاڻي ڏني اٿس. هو چوي ٿو، تہ معرفت جي منزل جو مُنڍ عشق آهي. هو چوي ٿو، تہ جيڪا دل عشق کان خالي آهي، اها ويران آهي. اها دل نہ آهي، پر پاڻي ۽ مٽيءَ جو مجموعو آهي:

هست بجز عشق کہ ويرانہ دل
آن دل نبود مگر از آب و گل

”عشق نامہ“ ۾ عشق جي فضيلت ۽ اهميت تي وڏيڪ وضاحت سان روشني وڌي اٿس. سندس نظر ۾ عقل، عشق کان سواءِ بي معنيٰ آهي. انهيءَ ڪري هو عشق کي بادشاهہ ۽ عقل کي ان جو سپاهي ٺهرائي ٿو ۽ ان کي سندس در جو دربان ٻڌائي ٿو:

عشق شاه است و عقل دربان او
اين سپاهي يک بود سلطان او

درد، عشق سان لازم ۽ ملزوم آهي. ”دردنامہ“ ۾ چوي ٿو تہ تون مرد آهين، تہ بي درد نہ ٿيءُ، ڇاڪاڻ جو جيڪڏهن توکي درد ناهي تہ تون مرده آهين:

بيدرد مباش گر تو مَردي
دردي نہ تراست دان کہ مُردي

مثنوي رازنامہ ۾ وحدت الوجود جي فڪر کي ڪيترن ئي مثالن ۽ دليلن ذريعي سمجهايو اٿس. هو چوي ٿو تہ هيءَ ڪثرت، وحدت جوئي پرتوو آهي. ان لاءِ هو مثال ڏئي ٿو، تہ سون مان ڪيترائي زيور جڙن ٿا، جن تي مختلف نالا پون ٿا، پر سڀني ۾ ساڳيوئي سون آهي:

کز طلا گردند زيور صد هزار
شد بهر يک نونو اسم وار

انهيءَ کري هو چوي ٿو، تہ وحدت ۽ کثرت هڪ آهي: اندر همہ وحدت بداني اے پسر
کثرت وحدت يکے دان سربسر

مثنوي وصلت نامہ ۾ انهيءَ ڳالهہ تي زور ڏنو اٿس، تہ کثرت ۽ وحدت کي جدا جدا نہ کري نہ سمجهہ. انهيءَ کري هو تلقين کري ٿو تہ دوئي ترڪ کر تہ توکي معرفت جي منزل حاصل ٿئي:

دو مبين گر مرد راهي اے پسر
تا شوی در راهِ معنيٰ معتبر

مثنوين ۾ نبي ڪريم صلي اللّٰه عليه وسلم جي ثنا ۽ صفت بيان ڪئي اٿس، ۽ ان سان گڏ اصحاب ڪرام، اولياء عظام ۽ سلف صالحين جي توصيف بہ بيان ڪئي اٿس. مثنوي وحدت نامہ ۾ چوي ٿو:

مصطفيٰ و مرتضيٰ هر دو يکے ست
در ابوبکر و عمر کس را شکی ست
سر احمد بود عثمان در جهان
احمدش گفتہ رفيقي في الجنان

مثنوي وحدت نامہ جو فڪري جائزو الڳ ڏنو پيو وڃي.

اردو شعر: سچل سائينءَ جا پنجاهہ ڪافي نما اردو غزل مليا آهن، جيڪي مرزا علي قلي بيگ واري رسالي ۾ سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام سان گڏ آيل آهن. ان کان پوءِ مولانا حڪيم محمد صادق جي مرتب ڪيل ”سرائڪي ڪلام“ جي آخر ۾ ڏنا ويا آهن. هن ڪتاب ۾ سچل سائينءَ جي اردو ڪلام ۾ ردوبدل ڪئي وئي آهي ۽ ان کي جديد اردو غزل جي صورت ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. اها ڳالهہ محققن توڙي سچل سائينءَ جي طالبن جي نظر ۾ نامناسب آهي.

اردو ڪلام جي زبان قديم اردو آهي، جيڪا ولي دکني ۽ ٻين قديم دور جي اردو شاعرن جي شعر جي زبان آهي، جن ۾ سين/سون/سيتي وغيره لفظ ملن ٿا، جيڪي هينئر متروڪ آهن. فني لحاظ کان جيتوڻيڪ غزل جي فني تقاضائن جو خيال رکيو ويو آهي، پر ان ۾ ڪافي جو رنگ غالب آهي. مضمون سارو صوفيانو آهي. وحدت‌الوجود ۽ همه اوست جو ذڪر آهي: ۽ نفي ۽ اثبات، فنا ۽ بقا، حال ۽ قال جهڙا باريڪ مسئلا ۽ اسرار و رموز بيان ڪيا ويا آهن. ان کان سواءِ حسن و عشق ۽ هجر و وصال جو بيان به پراثر نوع ۾ آندو ويو آهي. جمال جي جلوي جو بيان هڪ هنڌ هن طرح آندو اٿس:

ويکهن سپنے فهم و عقل هم سون آڑگيا
وه زلف و پيچ و پيچ مين مستانہ هو رها هون
معشوق آج سر پر چيرا بنا کے آيا
مين اس حسن شمع پر پروانہ هو رها هون

سرائڪي ڪلام: حضرت سچل سرمست سرائڪي زبان جو باڪمال شاعر آهي. سندس سرائڪي ڪلام ۾ فن ۽ فڪر جون خوبيون به آهن، تہ ان ۾ زبان ۽ محاوري جون نزاڪتون به نظر اچن ٿيون. سرائڪي زبان جي بلندپايہ شاعر حضرت خواجہ فريد سندس سرائڪي ڪلام مان استفادو ڪيو آهي. سندس ڪيترين ئي ڪافين ۾ حضرت سچل سرمست جي تتبع ڪيل نظر اچي ٿي. زبان ۽ محاوري جي لحاظ کان به حضرت سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام قابل قدر آهي، ڇاڪاڻ جو منجهس ٺيٺ ۽ خالص سرائڪي لفظ ۽ محاورا نهايت حسن ۽ خوبيءَ سان استعمال ڪيل آهن. اهوئي سبب آهي جو بلاشبہ سنڌ ۽ ملتان جي سرائڪي شاعرن جو سرتاج الشعراء آهي.

سرائڪي ڪلام جو بنيادي مضمون به وحدت الوجود آهي. هو چوي ٿو، ته سون ۾ ان ذات جو جلوو آهي. فرمائي ٿو:

سيڏڙي دل وچ يار پٽ ديان پينگهان پايان وو
آپي جهوٽي، آپ جهوٽا وي ڏيندا لوڏي لک هزار

هو همه اوست کي نهايت کولي بيان ڪري ٿو، ۽ منصور حلاج ۽ شمس تبريزي کان متاثر نظر اچي ٿو:

اسان ڏي جاڪون لڳڙي، هوائے شمس تبريزي،
آهين جاتي مئن آيا هان جتان خاصا دي خونريزي،
ويکو منصور ڪون عشق ڪيتا سردار آويزي،
اتسان سئن ره گئي مدت آڪيا برهاڪ برخيزي،
ويکو يارو عاشقان تي ڪيتي هي عشق انگيزي،
اصل محبوب دي آهي، سچو يہ خوب پرويزي.

اناالحق جي آواز آلاپڻ جي باوجود عاجزي ۽ انڪساري جو اظهار به ڪري ٿو:

تيڏي در زاري زاري، الله سيڏي آهي آهي،
سئن نمائي عين هائي، تسار تساڏي تاري تاري،
نال تساڏي روز اول تو، يار اساڏي ياري ياري،
حال اساڏي دي دلبر سائين، سڏ تنا ڪون ساري ساري.

سچل سائينءَ کي سرائڪي زبان تي وڏو عبور حاصل هو. رشيد لاشاري مرحوم صحيح لکيو آهي:

”سچل سرمست کي سرائڪي يا پنجابي تي ايترو عبور حاصل هو، جو زنانا محاورا ۽ زنانا جذبات به اهڙي رنگ سان پيش ڪري ٿو، جو خود اتان جا رهاڪو به ڏندين آڱريون وجهي رهجي وڃن ٿا.“

سنڌي شعر: سنڌي شعر ۾ حضرت سچل سرمست فن توڙي فڪر جي لحاظ کان عظيم به آهي، ته منفرد به. سنڌي شعر جو بنيادي ۽ اهم مضمون به تصوف آهي.

وحدت الوجود ۽ همه اوست جا مختلف مسئلا نهايت وضاحت سان وڏي بيباڪيءَ سان بيان ڪيا اٿس. ان سان گڏ حسن و عشق ۽ هجر و وصال جو بيان به پر اثر ۽ پر درد نوع ۾ بيان ڪيو اٿس. وڇوڙي جا ورلاپ هن طرح بيان ڪري ٿو:

چشمن جي چمڪار، ساهه منهنجو سوگهو ڪيو،
ويهي واٽڙين تي، رئان زاروزار،
هوت اگھ اچج هيڪار، اگھ آسروند جي.

هن دنيا ۾ اوندهه به آهي، ته سوجهرو به، رات به آهي، ته ڏينهن به، ڏک به آهن ته سک به. سچل سائين زندگيءَ جو فلسفو سمجهائيندي چوي ٿو ته ڏکن مان سک حاصل ٿين ٿا. فرمائي ٿو:

ڏکن منجهان سک، مون تا لڌا جيڏيون،
ڏوريندي ڪي ڏک، سونهان ٿيڙا سڄڻا.

اهڙيءَ طرح سچل سائين زندگي ۽ زندگيءَ جي مسئلن ۽ تقاضائن جو تجزيو ڪري، اسان کي سمجهايو آهي ته انسان جي فلاح ۽ بهبود انهيءَ ۾ آهي، ته هو روحانيت جي راهه اختيار ڪري پنهنجي نفساني خواهشن کي ختم ڪري، پنهنجي حقيقت هٿ ڪري. ان کان پوءِ کيس معلوم ٿيندو ته ذات مطلق جو جلوو منجهس ئي آهي. انهيءَ ڪري هو اسان کي تنبيهه ڪري ٿو، ته وحدت ۽ ڪثرت ۾ ويچو نه وجهه. اها پيائي ختم ڪر ۽ پنهنجو پاڻ فنا ڪر، ته واحد سان تنهنجو وصال ٿئي:

پيائي پانهپ ڇڏ، آءُ تون احديت ۾،
لحمئون دمئون لڌ، تان پاڪائي پاڪ ٿئي.

سچل سائين سنڌ ۽ سنڌي تهذيب ۽ تمدن جي تصوير به آندي آهي. قديم زماني ۾ سنڌ، خاص طرح سان ٿر جو دارومدار مينهن تي هوندو هو. مينهن جي وسڪار ۽ ان کان پوءِ سرسبزي ۽ شادابي جي تصوير هن طرح بيان ڪئي اٿس:

عالم کي آگاهه، سارنگ ڪندو آئيو،
گرڙ جيئن گوڙيون ڪري، ڪاهيون اچي ڪاهه،
وايوءَ سان وارا ڪري، ڌاهيون اچي ڌاهه،
وسايائين وڏ ڦڙو، واٽن تي واهه واهه،
گلذاريون ۽ گاهه، پٽن تي پڌرا ٿيا.

روجهه پهاڙي ڳئون آهي. هي جانور به سينهن جي ڪري خوش ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ جو سينهن نه پوندو آهي، ته پاڻي ۽ گاهه لاءِ پئي واجهائيندي آهي. انهيءَ ڪري سينهن نه پوڻ جي حالت ۾ پنهنجي جُوءِ ڇڏي ڪنهن وَسنوَ ڏانهن هلي ويندي آهي. وري جڏهن سينهن پوندو آهي، ته پنهنجي وطن وَرندي آهي. ان جي واپس ورڻ جو ذڪر حضرت سچل سرمست هن طرح ڪيو آهي:

ماٿر سينهن پيان، روجهان موٽي آئيون،
اوسر سندا ڏينهڙا، وسري سڀ ويان،
ٿاٽا ٿرَ ٿيان، ڦٽيون ڦوڙيون گڏيون.

سنڌ ۾ ڪانگ کي پرينءَ ڏانهن پيغام نيندڙ تصور ڪيو ويندو آهي. حضرت سچل سرمست به ڪانگ جو قدر ڪري ٿو، ۽ پکيءَ جا پَرَ موتين سان مرصع ڪرڻ گهري ٿو، ڇاڪاڻ جو هو ڪيس پرينءَ جو پيغام پهچائي ٿو:

پکيءَ سندا پَرَ، ڪريان مرصع موتيين،
جو آڻي عجيبن ڏنهن، ڏئي خوب خبر،
پينرڙي مون پَرَ، شال وينو ڪري وائيون.

سچل سائينءَ سنڌ جي رومانوي داستانن جهڙوڪ: سورٺ راءِ ڏياچ، نوري ڄام تماچي، سسئي پنهون ۽ مومل راڻو تي تمثيلي شعر به چيو آهي. ان کان سواءِ پنجابي رومانوي داستان هير رانجهو جي تمثيل ۾ به پنهنجا خيال ۽ جذبات بيان ڪيا آهن. رانجهي جي سير جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

چڙهي چاهه چناب جو، راوي ڏانهن روئيو
مرليون سرليون ونجهليون، وڄائيندو ويو،
ٿانيڪو ٿيو، سو نانگو نورنگ پٽ ۾.

هن مان معلوم ٿيندو ته هو جنهن قصي جي تمثيل آڻي ٿو، ان سان واسطو رکندڙ ماڳ ۽ مڪان، آثار ۽ اهڃاڻ به صحيح نموني بيان ڪري ٿو. مومل راڻي جي قصي سان ڪاڪ، ڪاپڙي، لڏاڻي، راڻي ۽ ڏت جو تعلق آهي. اهي ماڳ مڪان ۽ ڪردار هن طرح آڻي ٿو:

ڪاڪ نه ويا ڪاپڙي، نڪي لڏاڻي،
نڪي ڏريا ڏت تي، جتي رنگ رکيو راڻي،
ٿاڪيا تنهن ٿاڻي، جتي مون تون ناهه ڪا.

سسئيءَ جو ذڪر ڪندي، وندر واري واٽ جا ڏک ۽ ڏاکڙا هن طرح بيان ڪري ٿو:

وندر جي ئي وٽن ۾، زور ڪري زاري،
چڙهي ويا چڀريون، ڏونر هيءَ ڏاري،
هڪ واچوڙا واٽ تي، ٻي وسي ٿي واري،
برهه آهي باري، هيءَ هيءُ هوتياڻين جو.

نوري ۽ ڄام تماچي ۾ مهاڻن جي رهڻي ڪهڻيءَ جو نقشو هن طرح چٽيو اٿس:

ڏٿ جنين ڏوڙا، ڀهرڻ ڀاڀوڙا تنين،
پيٺا وچن تن جا، گپ اندر گوڏا،
سو پٽن جي پينگهن ۾، تن لال ڏئي لوڏا،
اهي آڻيون اوڏا، ٿو وير وهائي وٽ ۾.

سورٺ راءِ ڏياچ ۾ ٻيجل جي ساز جي آواز جو اثر هن طرح ظاهر ڪري ٿو:

ڪو تان جاجڪ جان، ڪڍي منگتي مهڙ،
گهر گهر ٻڌي گهوٽ جي، رودن سندي رڙ،
لوڪن لڳي ٻڙ، ٻڌي ٻيجل ٻوليون.

مطلب ته سچل سائينءَ جو شعر فڪر توڙي فن جي لحاظ کان قابل قدر آهي ۽ سنڌي شعر جي ارتقا ۾ وڏي اهميت رکي ٿو، ڇاڪاڻ جو ان ۾ جدت به آهي، ته انفراديت به. پوين سنڌي شاعرن سچل سائينءَ جي تتبع ڪئي آهي.

سچل جو سنيهو

سرمست سائين ساچاه جو شاعر آهي. هو انسان جي شرف ۽ شان جو قائل آهي. سندس ڪلام ۾ رندي ۽ بي باڪي آهي، مستي ۽ ڪيف آهي، انتظاري ۽ بيقراري آهي. ڪڏهن سراپا سونهن آهي، ته ڪڏهن وري سونهن جي ساراهه ۾ ڏاڍي ئي نه ٿو. ڪڏهن محبوب ۾ محو ٿي محويت ۾ اچي ٿو، ته ڪڏهن وري محبوب وٽ ملتجي آهي. ڪڏهن ڪائنات جا اسرار ورموز بيباڪيءَ سان بيان ڪري ٿو، ته ڪڏهن وري حيرت جي مقام ۾ مستغرق آهي، ڪڏهن وڏي واڪي چوي ٿو:

بانهون پانءِ مَ پاڻ ـ تونهين مالڪ ملڪ جو

ڪڏهن وري غور و فڪر ڪندي، حيرت جي حد ۾ اچي نهايت بيباڪيءَ سان چوي ٿو:

اسين آهيون! ڇا اسين آهيون؟!
بيلي، نه ٿا ڄاڻون، ڇا اسين آهيون.

هو غور ۽ فڪر جو شاعر آهي، ۽ اعليٰ فڪر پيش ڪري ٿو. سندس سوچ تمام مٿانهين آهي، جنهن ۾ خيال ۽ فڪر جي آزادي آهي، انساني زندگي، مزاج ۽ فطرت جو تجزيو آهي. سندس خيال ۽ فڪر صرف تصوراتي نه آهي، پر ان جي هڪ عملي صورت پيش ڪندي، تلقين ڪري ٿو ۽ پيغام پهچائي ٿو. پر افسوس جو سندس پيغام کي پر ڪڻ وارا ڪونهن، انهيءَ ڪري پاڻ ڇيي ويو آهي:

کنهن سان کيم نہ کل،
جو سودو آندم پاڻ سان.

۱- سودو کنهن نہ پچيو، آيس ۾ مشکل،
۲- گران قيمت کون سپئي، موتيا تنهن مهل،
۳- سيڙو سوڙن تي کري، عالم کئي اچل،
۴- حال ڏسي تا هن جو، جيئڙو سنجهہ جنجل،
۵- ڏوهہ نہ مون کي کوڏيو، پئي خلق سنجهہ خلل،
۶- "سچو" سرفراز کيو، آئي سو عشق اجهل.

حضرت سچل سرمست پنهنجو فڪر ۽ پيغام بيان ڪرڻ وقت ڪيترين جاين تي قرآن شريف جون آيتون بہ مثال طور آنديون آهن، ۽ انهن جي صوفيانہ سمجهاڻي بہ ڏني آهي. آدم جي تخليق ۽ فطرت تي روشني وجهندي مثنوي عشق نامہ ۾ فرمائي ٿو:

۱- آن کہ اني اعلم است آگاهہ زد،
هم چو مالايعلمون رمزي شود.
۲- هم ظلوماً قتل جهولاۀ کاراوست،
آگهي يا بي ازايت فرموده است.
۳- ازظلوماً قتل کردن نفس خويش،
از جهولاً بگذرداز خويش و بيش.

معنيٰ:- ۱- قرآن حڪيم ۾ آدم کي خلقڻ جي سلسلي ۾ اللّٰه تعاليٰ ملائڪن کي فرمايو آهي: "اني اعلم مالايعلمون" (تحقيق آءٌ اهو ڪجهہ ڄاڻان ٿو جو اوهين نہ ٿا ڄاڻو.) هن بيت ۾ انهيءَ آيت ڏانهن اشارو ڪري سرمست سائين فرمائي ٿو: "آءٌ اها رمز مون کي معلوم آهي، جنهن جي اوهان کي خبر ڪانهي."

۲- آدم جي فطرت بابت قرآن حڪيم ۾ آيو آهي:
"بيشڪ اسان آسمانن، زمينن ۽ جبلن کي پنهنجي امانت

پيش ڪئي، تہ انهن ان کي کڻڻ کان انڪار ڪيو، ۽ هو ان کان ڏڄي ويا، ان کي انسان کنيو، بيشڪ هو وڏو ظالم ۽ جاهل آهي."

انهيءَ حقيقت ڏانهن اشارو ڪري سچل سائين فرمائي ٿو:

"ظلم ڪرڻ ۽ جهل ڪرڻ سندس ڪم آهي. تون هن جي انهيءَ فرمودي مان واقف ٿيءُ."

۳- ظلوماً مان مراد آهي پنهنجي نفس کي مارڻ، جهولاً جو مطلب آهي، پنهنجو پاڻ کي وسارڻ.

ان مان واضح ٿيندو تہ سندس فڪر جو ماخذ قرآن حڪيم ۽ اسلامي تصوف آهي. مثنوي "وصلت نامہ" ۾ انهيءَ ڳالهہ جي وضاحت ڪندي چاڻايو اٿس، تہ قرآن مجيد هڪ دقيق، ڪامل ۽ مڪمل ڪتاب آهي. ان سان گڏ چيو اٿس تہ: "مون قرآن مجيد جا مختلف تفسير پڙهيا آهن، ۽ قرآني تعليم جي روح کان واقف ٿيو آهيان." ان کان پوءِ پنهنجي تعليم جو مقصد بيان ڪندي چيو اٿس تہ: "سالڪن چيو، تہ قرآن ڪريم جو اصل مطلب ۽ مفهوم بيان ڪر." مثنوي وصلت نامہ جا اهي بيت هيٺ ڏجن ٿا:

۱- باز قرآن مغلق ست و بکمال،
تو چہ داني تا چہ گفتہ ذوالجلال.

۲- هن همہ تفسير قرآن آن خوانده ام،
مغز قرآن را ازان برخوانده ام.

۳- باز فرمودند رہ بينان مرا،
تابگويم اصل راؤ مغز را.

معنيٰ: ۱. قرآن مجيد هڪ دقيق، ڪامل ۽ مڪمل ڪتاب آهي. توکي ڪهڙي خبر تہ الله تعاليٰ ان ۾ ڇا فرمايو آهي.

۲- مون قرآن شريف جا تفسير پڙهيا آهن ۽ ان جو اصل مطلب ۽ مفهوم سمجهيو اٿم.

۳- طريقت جي سالڪن سون ڪي چيو آهي تہ سان قرآن شريف جو اصل مطلب ۽ مفهوم بيان ڪريان.

حضرت سچل سائينءَ جي شعر جو مضمون بنيادي طرح ٻن پاڙن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: وحدت الوجود ۽ حسن وعشق. هن هيٺ انهن عنوانن تي سچل سائينءَ جي شعر جي روشنيءَ ۾ بحث ڪجي ٿو:

وحدت الوجود: وحدت الوجود صوفياي ڪرام جو هڪ اصطلاح آهي، جنهن ۾ حق سبحانہٗ تعاليٰ جي توحيد ذاتي ۽ وجودي تي بحث ڪيو ويندو آهي. انهيءَ بحث جو خلاصو هي آهي تہ وجود حقيقي فقط هڪ آهي، ۽ اهو حق تعاليٰ جو وجود آهي. ان حقيقت کي لاموجود الاالله چئي واضح ڪيو ويندو آهي. وحدت الوجود جن حقائق جي وضاحت ڪري ٿو، اهي هي آهن:

۱- وجود حقيقي هڪ آهي، يعني فقط خدا ئي موجود آهي، ۽ ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي. هر شئي انهيءَ مان آهي، ۽ انهيءَ ۾ آهي، جيئن سمنڊ ۾ لهرون ۽ موجون، جن جو وجود حقيقي ناهي، پر اضافي آهي. حقيقت ۾ انهن جو فقط نمود آهي، جيڪو تعين جي ڪري آهي. تعين جو مٽجڻ، موجن ۽ لهرن جي فنا آهي. تعينات يعني موجون ۽ لهرون مٽجنديون رهنديون آهن، پر سمنڊ باقي رهندو آهي.

۲- وجود حقيقي ئي ذات آهي، ڇاڪاڻ جو جيڪڏهن اهي ٻئي جدا جدا حقيقتون هجن، تہ توحيد انهيءَ مرحلي تي ئي ختم ٿي وڃي.

۳- وجود حقيقي هميشہ کان آهي ۽ هميشہ رهندو.

۴- هو واجب الوجود آهي، يعني پنهنجي "هئڻ" ۾ ڪنهن جو محتاج نہ آهي. هو پنهنجي ذات ۾ پاڻ قائم آهي، ۽ اهڙيءَ طرح هميشہ رهندو.

۵- هو واحد ۽ لامحدود آهي. جيڪڏهن ان وانگر ٻيو وجود تسليم ڪيو ويندو، تہ وجود حقيقي نہ واحد رهندو، نہ لامحدود.

٦- ان جون ٻہ شاخون خاص آهن: تنزيهہ ۽ تشبيهہ. يعني اهوئي عالم تنزيهہ ۾ موجود آهي، ۽ اهوئي عالم تشبيهہ ۾ بہ جلوه گر آهي.

٧- اهو حلول ۽ اتحاد کان پاڪ آهي، ڇاڪاڻ جو ان لاءِ بہ ٻن وجودن جو تسليم ڪرڻ ضروري ٿيندو.

٨- اهو بي مثل آهي، ڇاڪاڻ جو مثل بڻجڻ لاءِ بہ ٻئي وجود کي ميڙو پوندو.

٩- ان جو ضد ڪونهي، ڇاڪاڻ جو ضد لاءِ بہ ٻئي وجود جو اقرار ڪرڻو پوندو.

١٠- اهو بي جهت آهي، ڇاڪاڻ تہ جهت ۽ پاسي مان بہ ٻہ وجود پيدا ٿين ٿا.

١١- عالم جي ڪثرت ان جي احديت يا وحدت جي منافي نہ آهي، بلڪ ڪثرت، وحدت مان ئي وجود ورتو آهي. انهيءَ ڪثرت ۽ وحدت ۾ ويڇو ڪبو، تہ ٻن وجودن کي تسليم ڪرڻو پوندو. انهيءَ ڪري وحدت ۽ ڪثرت هڪ ڪري ڄاڻجي.

سچل سرمست همه اوست ۽ وحدت الوجود جو وڏو مبلغ آهي، ۽ وڏي واڪي اناالحق جو نعرو هڻي ٿو. انهيءَ ڪري ڪيس ”سنڌ جو منصور“ چيو وڃي ٿو. هو وحدت الوجود تي تمام گهڻو زور ڏئي ٿو ۽ ان کي مختلف ۽ معقول طريقن سان سمجهائي ۽ ذهن نشين ڪرائي ٿو.

انهيءَ ڪري ڪيس ”سنڌ جو عطار“ سڏيو وڃي ٿو. هو چوي ٿو تہ انهيءَ ذات واحد کان سواءِ ٻي ڪنهن بہ شيءِ کي حقيقي وجود ڪونهي. هو انهيءَ کي بہ شرڪ سمجهي ٿو، تہ ”مان بہ آهيان، هو بہ آهي.“ يعني هر قسم جي شرڪ کان

انڪاري آهي، پوءِ اهو شرڪ في الذات هجي يا شرڪ في الصفات هجي، يا شرڪ في الافعال هجي. هو هر هنڌ انهيءَ ذات جو جلوو جاري ۽ ساري محسوس ڪري ٿو. هو سمجهائي ٿو ته انسان جيڪڏهن پنهنجي اصل کي سڃاڻي، ته کيس معلوم ٿيندو ته اها وٽ وٽس ئي آهي. هو ٻڌائي ٿو، ته انسان ۽ ڪائنات جي ڪثرت تي ويچار ڪبو، ته اها حقيقت هٿ ايندي، ته ڪائنات جي هر شئي انهيءَ ذات حقيقي جو مظهر آهي، ڪا وٽ به ان کان وانجيل ڪانهي. "سو پڙاڏو سو سڏ"، سچل سائينءَ جي سموري ڪلام جو سول مقصد آهي.

مولانا صوفي عبدالرحمان (١) سنڌي لکنوي پنهنجي "ڪلمة الحق" ۾ ڪلمه طيبه جي مفهوم ۽ مقصد تي نهايت تفصيل ۽ وضاحت سان لکيو آهي، ۽ شرڪ ۽ وحدت الوجود جي حقيقت بيان ڪئي آهي. هو چوي ٿو ته جڏهن اسان ڪلمو پڙهون ٿا، ته پهرئين يعني شرڪ جلي يا شرڪ في الوجود جو انڪار ڪريون ٿا. يعني اسان تسليم ڪيون ٿا ته الله تعاليٰ جي ذات کان سواءِ ٻي ڪنهن به شيءِ جو وجود ڪونهي. الله تعاليٰ ڪلمه طيبه جي نزول سان هر قسم جي شرڪ کان منع فرمائي آهي. پوءِ اهو شرڪ في الذات هجي، يا شرڪ في الصفات هجي يا شرڪ في الافعال هجي. انهيءَ

---

(١) مولانا صوفي عبدالرحمان سنڌي، اصل ۾ شڪارپور لکي گورو واهه جو ويٺل هو. اسلامي ملڪن کان سواءِ برصغير پاڪ و هند جو سير و سفر ڪيائين، ۽ ڪيترن ئي بزرگن سان ملاقاتون ڪيائين. آخر لکنو جي هڪ مسجد ۾ وڃي رهيو. وفات به اتي ڪيائين، ۽ اتي ئي مدفون ٿيو. سندس وفات سنه ١٨٢٩ع ۾ ٿي. وڏو عالم، فاضل ۽ صوفي هو. وحدت الوجود جو قائل هو.

شرڪ کان بچڻ لاءِ الله تعاليٰ قرآن حڪيم ۾ واضح طور فرمايو آهي:

”لاشريڪ له“ (الله جو ڪوبہ شريڪ ڪونهي) انهيءَ آيت ۾ شرڪ تي ڪوبہ شرط يا قيد لڳايل نہ آهي. ان جي تشريح اها آهي، تہ شرڪ کان مطلقاً انڪار ڪرڻو آهي. يعني وجود صفات، افعال، آثار، مطلب تہ هر قسم جي شرڪ کان انڪار ڪرڻو آهي. حضرت علامہ عبدالرحمان سنڌي لکنوي صوفي جي نظر ۾ اهو آهي وحدت الوجود. حضرت سچل سرمست جي ڪلام ۾ بہ هر هنڌ اهائي تات ۽ تنوار آهي، يعني هر قسم جي دوئيءَ جي نفي ۽ ذات مطلق جو اثبات. ملا نورالدين عبدالرحمان جامي (وفات ١۴٩٢ع) پنهنجي ڪتاب ”لوائح“ ۾ لکيو آهي:

”اي طالب، توتي لازم آهي تہ پنهنجو پاڻ کي پاڻ کان مخفي رک، ۽ جيڪا هستي ذاتي ۽ حقيقي آهي، انهيءَ ڏانهن مشغول ۽ متوجهہ ٿي. انهيءَ ڪري موجودات جا جيڪي بہ قسم آهن، ان جي جمال جا جيڪي بہ جلوا آهن، ۽ ڪائنات جا جيڪي بہ جزا آهن، ان جي ڪمال جو آئينو آهي. تون پنهنجي انهيءَ نسبت کي مشق ۽ رياضت سان انهيءَ درجي تائين پهچاءِ، جو اها حقيقي هستي تو ۾ مدغم ٿي وڃي، ۽ خود تنهنجي هستي، تنهنجي نظر کان غائب ٿي وڃي، تان جو تون جيڪڏهن پنهنجو خيال ڪرين تہ عين انهيءَ جو خيال ڪرين ۽ پنهنجو ذڪر ڪرين، تہ عين انهيءَ جو ذڪر ڪرين. مطلب تہ اهڙيءَ طرح هڪ ٿي وڃين، جو اناالحق هوالحق جي حڪم ۾ داخل ٿي وڃي.“

ٻئي هنڌ لکيو اٿس:

”حق تعاليٰ جي حقيقت، ان جي هستي آهي. اهڙي هستي، جنهن ۾ ڪنهن هستيءَ جي گنجائش نہ آهي؛ نہ ان ۾ تغير ۽

تبدل جو امڪان آهي ۽ نہ عدد ۽ گهٽائيءَ جو گمان. سمورين حدن ۽ قيدن کان بالاتر آهي، ۽ عقل ۽ حواس بہ ان کي پنهنجيءَ گرفت ۾ آڻڻ کان معذور آهن.

انهيءَ ذات جون صفتون ظاهري طرح تہ غير ذات آهي، پر حقيقت ۾ عين ذات آهن. ملاجامي لکي ٿو:

”عقلي لحاظ کان صفتون بيشڪ ذات کان الگ آهن، پر تحقيق ۽ حصول جي نڪتہ نگاهہ کان عين ذات آهن. مثلاً عالم انهيءَ ذات جو نالو آهي، جنهن ۾ صفت علم هجي، قادر انهيءَ ذات جو نالو آهي، جنهن ۾ قدرت هجي، مريد انهيءَ ذات جو نالو آهي، جنهن ۾ ارادو هجي: ۽ اهو يقيني آهي، تہ جهڙيءَ طرح اهي صفتون هڪ ٻئي کان جدا آهن، اهڙيءَ طرح ذات کان بہ الگ آهن. پر ان جي حقيقت تہ عين ذات ۾ ئي آهي، ان کان ٻاهران جو ڪو وجود ڪونهي.“

حضرت عبدالڪريم جيلي پنهنجي ڪتاب ”انسان الڪامل“ ۾ لکيو آهي:

”جاڻڻ گهرجي تہ عظمت هڪ ٻاهہ، علم پاڻي، قوت هوا، ۽ حڪمت مٽي آهي. هي اهڙا عناصر آهن، جن مان تنهنجو جوهر بنيو آهي، ۽ انهيءَ جوهر (يعني ذات يا تنهنجي حقيقت) جا ٻہ پهلو آهن: هڪ ازل ٻيو ابد. ان لاءِ ٻہ وصفون آهن: پهريون حق، ٻيو خلق. ان جون ٻہ صفتون آهن: پهريون قديم، ٻيو حادث. ان جا ٻہ نالا آهن: پهريون رب، ٻيو عبد. ان جون ٻہ صورتون آهن: پهريون ظاهر، ٻيو باطن. ان جا ٻہ حڪم آهن: پهريون هي تہ هو پنهنجي لاءِ مفقود ۽ پنهنجي غير لاءِ موجود آهي، ۽ ٻيو هي تہ هو پنهنجي غير لاءِ مفقود ۽ پنهنجي لاءِ موجود آهي. ان جون ٻہ معرفتون آهن: پهرين هي تہ ڪڏهن وجوبيت ۽ ڪڏهن سلبيت هجي، ۽ ٻي هيءَ تہ پهريائين سلبيت هجي، ۽ ٻي هيءَ تہ پهريائين سلبيت هجي ۽ پوءِ وجوبيت هجي.“

ان مان معلوم ٿيندو تہ صوفيائي ڪرام جي نظر ۾ عالمُ، ذات باري تعاليٰ ڪان علحده نہ آهي، پر ان ذات مطلق جي مظاهر جو نالو عالمُ آهي، اهو آهي: وحدت الوجود. حضرت سچل سرمست بہ انهيءَ فڪر ۽ حقيقت جي وضاحت ڪئي آهي. ان تي ئي زور ڏنو آهي، ۽ ان کي ئي ذهن نشين ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان سلسلي ۾ جيئن ٻين بزرگن پنهنجي فڪر جي وضاحت لاءِ قرآن شريف جون آيتون شاهديءَ طور آنديون آهن، تيئن حضرت سچل سرمست بہ اهي آيتون آنديون آهن، جهڙوڪ:

١- هوالاول ولاآخر والظاهر والباطن
(اهوئي اول آهي، اهوئي آخر آهي، اهوئي ظاهر آهي، اهوئي باطن آهي.)

٢- ڪل يوم هوفي شان
(هو هر لمحي هڪ نئين شان ۾ ظاهر آهي.)

٣- نحن اقرب اليه من حبل الوريد
(اسان ان (ماڻهو) ڪان ان جي شهہ رڳ ڪان بہ وڌيڪ ويجها آهيون.)

٤- فاينما تولوفثم وجي الله
(تون جيڏانهن بہ منهن ڪندين، اوڏانهن الله جوئي منهن آهي.)

٥- وفي انفسم افلاتبصرون
(۽ توهان ۾ آهي، ۽ توهان ڏسي نٿا سگهو.)

وجودي تصوف جو علمبردار ۽ اناالحق جو نعرو هڻندڙ منصور حلاج صوفياي ڪرام وٽ تمام گهڻو مشهور آهي. سڀني صوفين سندس ذڪر آندو آهي. اسان جو حضرت سچل سرمست، منصور حلاج جي خيال ۽ اعلان سان متفق آهي: چوي ٿو:

جتي ماڙهن سيڙ، آءُ تنتي ناهيان،
سسي سنباهيان، پڇيءَ شاهه حلاج جي.

شيخ منصور حلاج بيضاوي (وفات ۳۰۹هه) مشهور معروف صوفي ٿي گذريو آهي، ۽ ڪنهن به تعارف جو محتاج نه آهي. سندس نعرو ”اناالحق“ اڄ تائين توضيح طلب رهيو آهي. فرانسيسي مستشرق ”لوئي ميسينر“ حلاج بابت مفصل تحقيق ڪئي آهي، ۽ سندس ڪتاب ”الطواسين“ وڏي تحقيق ڪان پوءِ ۱۹۱۳ع ۾ پيرس مان شايع ڪرايو. ان ۾ حلاج چوي ٿو:

”جيڪڏهن مان پنهنجي وعدي (اناالحق) کان ڦري وڃان، ته مان به بهادريءَ ۽ جوانمرديءَ جي ميدان مان ڪڍيو ويندس.“

اڳتي هلي چوي ٿو:

”مون هينئر چيو آهي، ته حق کي نٿا سڃاڻو، ته ان جي علامتن کي ته سڃاڻو. ان جي هڪ علامت ”مان“ آهيان. اناالحق (مان حق آهيان يا منهنجو نفس ناطقه حق آهي) ڇاڪاڻ جو مان هميشه حق سان گڏ رهيو آهيان.“

حضرت سچل سرمست به وڏي واڪي ”اناالحق“ جو نعرو هڻي ٿو:

سوزگداز ۽ غم، سڙوئي معاف ٿيو،
سارد ماسين دم، عاشق اناالحق جو.

منصور هڪ هنڌ چوي ٿو:

”حقيقت، حقيقت آهي، ۽ خلقيت خلقيت. خلقيت ترڪ ڪريو، ته جيئن ”هو“ بڻجي سگهو، ۽ ”هو“، ”اصل“ جي اعتبار سان ”تون“ بڻجي وڃي.“

حضرت سچل سرمست انهيءَ خيال کي ڪيترين ئي جاين تي آندو آهي. نمونې طور ڪجهه بيت ڏجن ٿا:

”تون“، هين سان، ”تون“ ليين، ”مان“ ليان ”تو“ سان،
”تون“، ”هي“، ”آءٌ“ سيهين، ”لا“ ۾ موجودات ٿي.

جي تو چاتو "پاڻ"، تہ آءٌ پيو ڪو آهيان،
ڪَندُءِ غرق گمان، ڀُلا انهيءَ ڳالهہ ۾.

"مان" جي حقيقت بيان ڪندي منصور چوي ٿو:

"عقل ۽ قياس جا غلامو! ائين نہ مان هينئر "انا" (مان) آهيان، يا ڪڏهن هوس. مان هڪ بي‌هنر عارف آهيان، ۽ منهنجي هيءَ حالت خالص ۽ بي‌هنر نہ آهي. جيڪڏهن مان "هو" ۾ رهندس، تہ "انا" نہ رهندي."

حضرت سچل سرمست چوي ٿو:

معلوم ٿي مرشد ڪون، ٻي جا ڳجهي ڳالهہ،
هن جي ڇا مجال، "هو" ليي "هن" سان.

حضرت سچل سرمست شيخ عطار کان بہ گهڻو متاثر آهي، ۽ سندس ذڪر پنهنجي شعر ۾ ڪيو اٿس. شيخ فريدالدين عطار (وفات ۱۲۷هہ) پنهنجي ڪتاب "منطق الطير" ۾ فرمائي ٿو:

"معرفت باري جي صورت فقط هيءَ آهي، تہ انسان پنهنجي خوديءَ کي هستي مطلق ۾ گم ڪري:

"تو مباش اصلا ڪمال اين ست و بس
تو درد گم شو وصال اين ست و بس
تو درد گم شو صلوے آں بود
پرچہ آں نہ بود فضوے آں بود."

حضرت سچل سرمست فرمائي ٿو:

"پاڻ وڃائج نور نظر ۾، تہ وسرئي ٻي آ ڪاٺي،
فنا ڪون اڳي بقا نہ ٿيندين، جيئن پارو ۽ پاڻي،
صورت منجهان ٿي ٻي صورت وچون گرد اڏاٽي."

وجودي فڪر جو وڏو شارح ۽ فيلسوف شيخ محي الدين ابن عربي (وفات ۶۳۸هہ) آهي. سندس بہ ڪتاب: فصوص الحڪم ۽ فتوحات مڪيہ مشهور آهن.

حضرت سچل سرمست جو فڪر ابن عربيءَ جي فڪر ۽ شرح سان بہ مطابقت رکي ٿو. ابن عربي چوي ٿو تہ وجود مطلق هڪ آهي. فقط اهوئي موجود آهي. هر ڪنهن شيءِ فقط ان جو مظهر آهي. انهيءَ ڪري عالمُ ۽ الله هڪٻئي جو عين آهن. هو عالم ۽ الله جي ذات کي ذات ۽ صفات جي عينيت جي بنا تي تصور ڪري ٿو، يعني جوهر ۽ عرض جي عينيت جي بنا تي. انهيءَ ڪري هو چوي ٿو، تہ عالمُ، ان جي صفات جي محض تجلي آهي. سچل سائين اها ڳالهہ هن طرح بيان ڪئي آهي:

صورت ۾ جاءِ دَمَ جي، دَمَ ريءَ نہ صورت ڪم جي،
دَمَ ۾ جا لذت غم جي، وهہ واهہ ڳالهہ خاصي.

—

آهي بي نام و نشان، سر انهيءَ جو ناهي امڪان،
طرحين طرحين پوشاڪان پهريئين، ڪل يوم هُوَ في شان،
ظاهر ذات صفات سهي ڪر، سِر ي سِرهُ انسان.

—

آهيان آءٌ اسرار، جيڏيون مون کي ڪير ڏيون پانيو،
آيس هن عالمَ ۾ باري چاڙهي بارُ،
آڻيو صدق يقين سان اديون ڙي اعتبارُ،
نوري ناري ناهيان، آهيان رَبُ جبّارُ.

پوئين مصرع جو اهو مطلب نہ آهي، تہ هو پاڻ کي الله سڏائي ٿو. حقيقت اها آهي، تہ هو پنهنجي نفي ڪري ٿو، ۽ صفات جي حقيقت کي تسليم نٿو ڪري. منصور حلاج بہ ائين ئي چيو آهي:

”جنهن چيو، تہ مان ذات کي ان جي صفتن سان سڃاتو، انهيءَ صانع کي ڇڏي صنعت تي اڪتفا ڪئي.“

حضرت سچل سرمست جي خيال ۾ هرهڪ شيءِ ان ذات مطلق جو اولڙو آهي، انهيءَ ڪري صفات يا ڪثرت جو

حقيقي وجود آهي ئي نہ. يعني پيو ڪجهہ بہ ڪونهي، فقط اهوئي آهي. اهوئي سبب آهي جو هو چوي ٿو، تہ مان تہ آهيان ئي نہ، آهي ئي اهو. "نوري ناري ناهيان" جو مطلب آهي، تہ نور ۽ نار جي ڪا جدا حقيقت ڪانهي، پر ذات جون صفات آهن. صفات جيئن تہ ذات جو عين آهي، انهيءَ ڪري هو چوي ٿو، "نور ۽ نار سان سنهنجو ڪو واسطو ڪونهي، پر مون ۾ انهيءَ ذات جو جلوو جاري ۽ ساري آهي." يعني هو جڏهن پنهنجو پاڻ فنا ڪري ٿو، تڏهن ڪيس فقط اهائي ذات نظر اچي ٿي. انهيءَ حالت ۽ ڪيفيت ۾ هو بي اختيار ٿي چوي ٿو:

نوري ناري ناهيان، آهيان رب جبار."

فنا جو مطلب آهي، تہ انسان پنهنجي انفراديت ختم ڪري، ذات مطلق اندر سمائجي، وحدانيت جي تڪميل ڪري. حضرت جنيد بغدادي فنا جا ٽي درجا بيان ڪيا آهن:

پهرين قسم جي فنا هيءَ آهي، تہ طالب پنهنجي صفات اخلاق ۽ مزاج جي قيد کان آزاد ٿي وڃي، ٻي قسم جي فنا هيءَ آهي، تہ طالب پنهنجي نفس جي لذت کان بلڪل دست بردار ٿي وڃي. فنا جو ٽيون قسم هي آهي، تہ طالب تي رباني تجليات جو ايڏو غلبو ٿي وڃي، جو سندس موجود وجود جي حقيقت سندس اکين کان اوجهل ٿي وڃي.

حضرت جنيد ٽين درجي جي فنا جي وضاحت ڪندي چيو آهي، تہ هن درجي جو مقصد آهي، تہ انسان انهيءَ شعور کان بہ عاري ٿي وڃي، تہ هو "روياى حق" جي مقام تي پهچي چڪو آهي. وڌيڪ سمجهايو اٿس، تہ فنا ان وقت طاري ٿئي ٿي، جڏهن هڪ عابد تي ذات الاهي پوري طرح ڇانئجي وڃي ٿي، سندس چوڌاري احاطو ڪري ٿي، ۽ ان تي پوريءَ طرح فتحياب ٿي وڃي ٿي. اهڙيءَ حالت ۾ جيتوڻيڪ ان جي چوڌاري رهندڙ انسانن لاءِ ان جو جسماني وجود ۽ ظاهري

هيئت باقي رهي ٿي، پر ان جي انفراديت بلڪل فنا ٿي وڃي ٿي. هن جي اندر هن جو الڳ وجود باقي نٿو رهي. حضرت سچل سرمست تي اها ڪيفيت طاري هئي، ۽ سندس ڪلام انهيءَ حالت ۽ ڪيفيت جي ترجماني ڪري ٿو:

اڀريو آفتاب، جهليو تارن هڏ نہ تاب
گوشا ويا، ٿي گم سي.

—

ڏٺو تماشو تيغ جو ڪوپن ڪنڌ ڪپائي.

—

جيڪي هيڙس جيڏيون، سا ڳي آءٌ ٿيو،
پاڻهي پنهل آهيان، ڇاڏي ڪونہ پيو،
ظاهر منهنجي ذات ڪي، ڪيچن پاڻ ڪيو،
سچو سارو سچ ٿيو، وڃئون ورهہ وئو.

وحدت الوجود جي فڪر جي سلسلي ۾ تنزيہ ۽ تشبيهہ جو مسئلو بہ اچي ٿو. تشبيهہ جي لفظي معنيٰ آهي مشابهت ڏيڻ. علم الڪلام جي اصطلاح ۾ معنيٰ آهي خالق کي مخلوق جي صفات سان متصف ڪرڻ. تنزيہ جي معنيٰ آهي پاڪ ڪرڻ. علم الڪلام جي اصطلاح ۾ هي لفظ انهيءَ مفهوم کي ظاهر ڪري ٿو، تہ مخلوق جي صفات خدا جي ذات ۾ نٿي ڪري سگهجي.

ابن عربي تنزيہ محض يا تشبيهہ محض ٻنهي جو اقرار ڪري ٿو، ڇاڪاڻ جو ٻنهي تصورن جي تقاضا آهي: اثنيت موجودات. هو ان کي هن طرح بيان ڪري ٿو، تہ جيڪڏهن جدا جدا اثبات تنزيہ محض يا تشبيهہ محض سان ڪيو وڃي، تہ ان جي اطلاق جي نفي ٿي وڃي ٿي. انهيءَ ڪري توحيد جو اثبات تنزيہ ۽ تشبيهہ ٻنهي سان ڪرڻ گهرجي. حضرت سچل سرمست بہ انهيءَ خيال جو قائل آهي. تشبيهہ محض جو اقرار ڪندي چوي ٿو:

ڪاٿيئن سلا قاضي تون، ڪاٿيئن سيد سڏائين ٿو،
ڪاٿيئن سغ برهمڻ تون، ڪاٿيئن بانگ پڏائين ٿو،
ڪاٿيئن منهن ۾ محراب، ڪاٿيئن تلڪ لائين ٿو،
ڪٿيئن تسبيحان ٿو سورين، ڪاٿيئن جٽيا پائين ٿو.

پئي هنڌ تنزيه محض يا تشبيهه محض ٻنهي جو اقرار ڪري ٿو:

ذاتيءَ منجهه ذات ڇپائي، بازي يار بنائي،
هادي حقيقت حال جي، مون کي ساري سڻائي،
سڀ ڪنهن ۾ سڄڻ، نوبت نينهن وڄائي،
ڪاٿيئن اناالحق جي، تن چوٽ تہ چلائي،
”انااحمد بلاميم“، اها معني سڙيائي،
ڪاٿيئن مسيتين ۾، ٿيو خاصو خدائي،
سوٽي سڙهين وچ ۾، تنهن مالها ڦيرائي،
اندر ٻاهر هڪڙو، آهي صورت سيائي،
ڳالهہ نہ سمجهڻ جهڙي، پر سيا سمجهائي،
ڪافر سومن هڪڙو، ”سچو“ ٻوڙج پيائي.

وحدت الوجود جو فڪر سمجهائڻ ۽ ذهن نشين ڪرائڻ لاءِ پنهنجي شعر ۾ ڪيترائي دليل ۽ مثال ڏنا اٿس. خاص طرح سان فارسي شعر ۾ دليلن ذريعي هي مسئلو سمجهائڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي اٿس. ديوان آشڪار جي هيٺين بيتن ۾ الف جو مثال ڏنو اٿس. جيئن هڪ الف مان سوين حرف ٺهن ٿا، تيئن وحدت مان هن ڪثرت وجود ورتو آهي. ان کان پوءِ آئيني جو مثال ڏنو اٿس، تہ جهڙيءَ طرح آئيني ۾ پنهنجي تصوير ڏسي سگهجي ٿي، اهڙيءَ طرح پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڏسبو، تہ ان ذات مطلق جو جلوو جاري ۽ ساري نظر ايندو:

۱- ز نا چيزي شد يک چيز پيدا،
که او در ہر دو عالم شد ہويدا

۲- ترا در حرف مى بايد تصور،
بود از يک الف صد حرف معنيٰ

۳- ہر آنکہ اصل خود رامى شناسد،
شود آگاه او از ايں معما

٤- توئى آئينہ او آئينہ آران،
کہ از آئينہ باشد روى بنما.

معنيٰ: ۱- عدم مان هڪ شيءِ وجود ۾ آئي، ۽ اها پنهي جهانن ۾ ظهور پذير ٿي ويئي.

۲- تون حرف کي پنهنجي تصور ۾ آڻ. هڪ الف مان معنيٰ جا سوين حرف بنجن ٿا.

۳- جيڪو شخص پنهنجي اصليت کان واقف آهي، اهوئي هن معمي جو مطلب سمجهي سگهي ٿو.

٤- تون آئينو آهين، ۽ هو اهوئي آهي جو آئيني ۾ نظر اچي ٿو، ۽ آئينو انهيءَ لاءِ هوندو آهي، تہ ان ۾ صورت ڏٺي وڃي.

مثنوي رهبر نامہ ۾ اها ڳالهہ درياهہ ۽ ڇوليءَ جو مثال ڏئي سمجهائي اٿس. فرمائي ٿو:

۱- موج ز درياى چو بيرون فتاد،
برطرف دشت چنان رو نهاد

۲- دشت همہ سيل دريا شود،
بعد ازان سبزه صحرا بود

۳- گر نہ زند موج همان آب کو،
تاکہ بصحرا رخ سيلاب او

معنيٰ: ١- جڏهن چولي درياهہ کان ٻاهر اٿلي، تڏهن بيابان جو رخ ڪيائين.

٢- سچو بيابان درياهہ جي وهڪري هيٺ اچي ويو، ان ڪان بيابان سرسبز ٿي ويو.

٣- جيڪڏهن درياهہ اهڙيءَ طرح لهرون نہ هڻي، تہ جيڪر هيءُ سيلاب جو رخ بيابان طرف ڪيئن ٿئي؟

مثنوي وحدت نامہ ۾ پنهنجي سرمستيءَ جي ڪيفيت بيان ڪندي فرمائي ٿو:

١- دل را نيست قرارے، بدلم هست شرارے،
پس از و عاشق گفتم

درميخانہ بـرختم، تاز مسجد بگذشتم،
رشتہء تسبيح گستم

٢- چہ کنم حالت مستم، گہ بالا گہ پشتم،
بـنـمالائق بـدنـامـم

خاص هستم نہ عامم، نہ جماعت نہ امامم،
کردم از زهد سلامم

٣- درد و عشقش انعامم، راہ توحيد مقامم،
دررهٔ عشق چہ چاره

زدم از عشق نقاره، دل ماپاره پاره،
ز سبب خاص قطاره

معنيٰ: ١- دل کي قرار ڪونهي، ان ۾ آلا ٿا پڙڪن، ۽ اهوئي منهنجي عاشق هجڻ جو سبب آهي. ميخاني ويندي جڏهن مسجد وٽان لنگهيس تہ تسبيح ڇني ڇڏيم.

٢- مان پنهنجي سرمستيءَ جي گهڙي ڪيفيت بيان ڪريان. ڪڏهن بلنديءَ تي آهيان، تہ ڪڏهن پستيءَ تي آهيان. ماڻهن ۾ بدنام ٿيس. نہ خاص ماڻهن ۾ شمار ٿيان ٿو،

نہ عوام ۾، نہ مقتدي آهيان، نہ امام، پر زهد کي بهرحال سون ترڪ ڪري ڇڏيو آهي.

٣- مون کي عشق ڪان درد انعام ۾ مليو آهي. وحدت جو مقام منهنجي منزلِ مقصود آهي. عشق جو ڪوبہ علاج ڪونهي. مون عشق جو بگل وڄايو، دل ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويئي ۽ انهيءَ ڪري منهنجو شمار خاص ماڻهن ۾ ٿيڻ لڳو آهي.

"تارنامہ" ۾ وجودي فڪر کي سمجهائڻ لاءِ تار جي آتم ڪهاڻي بيان ڪئي اٿس: جنهن ۾ تار پنهنجي اصلي حقيقت ۽ موجوده حالت بيان ڪري رهي آهي. اهڙيءَ طرح سمجهايو اٿس، تہ هن ڪثرت ۾ انهيءَ ئي ذات مطلق جو جلوو جاري ۽ ساري آهي. فرمائي ٿو:

١- جسم طنبور راست و تار چون زبان،
مي کند اسرار مولىٰ را عيان

٢- تار جان است قلب را طنبوردان،
هست از نگشت سر آئينده بيان

٣- اين حقيقت تار چون کرده تمام،
صبر خود خود سر ز گفتن والسلام

معنيٰ: ١- جسم طنبورو آهي، ۽ تار زبان جي مثل آهي، جيڪا الله جا لڪل راز بيان ڪري ٿي.

٢- تار جان آهي، ۽ دل طنبورو آهي، جا آڱر جي اشاري سان ٻڌائي ٿي.

٣- اها حقيقت جڏهن تار پوري ڪئي، تہ پوءِ خود بخود صبر ۾ اچي ويئي، وڏيڪ سلام.

مثنوي گدازنامہ ۾ بہ وحدت الوجود جو مسئلو دليلن سان ثابت ڪيو ويو آهي. هڪ دليل هيٺ ڏجي ٿو، جيڪو برف جي گرڻ ۽ پاڻيءَ جي اصليت بابت آهي:

۱. برف آرد روئي سوئي آفتاب،
مي گدازد محو گردد گشت آب

۲. اصل آن آب است آب برف،
برف آن آب است بشنو اين صرف

۳. چون هستي خود بيايد برف گشت،
چون گداز برف از هستي برفت

۴. صد تصرف زد شد بعد از گداز،
گشت کار او سبزه ها کرده فراز.

معنيٰ: ۱- برف جڏهن سج ڏانهن ٽي منهن ڪري، تہ ڳري وڃي ٿي ۽ پاڻي ٿيو پوي.

۲- اصل اهو پاڻي هو، جنهن مان برف ٿئي. برف اهو ساڳيو پاڻي آهي. هيءَ لفظ سمجھہ.

۳- جڏهن هئڻ ۾ آئي، تہ برف ٿي ۽ جڏهن وري ڳري ويئي، تہ هن جي هستي هلي ويئي.

۴- ڳرڻ کان پوءِ هن مان سوين ڪم ٿيا. ان مان ڪيئي کيتيون ۽ سبزيون آباد ٿيون.

اهو مسئلو سمجهائڻ سان گڏ انهيءَ ڳالهہ تي زور ڏنو اٿس، تہ تون حقيقت ۾ ڪجھہ بہ نہ آهين، پر انهيءَ ڪُل جو جز آهين. انهيءَ ڪري توکي پنهنجو وجود وساري انهيءَ ذات مطلق ۾ ملي هڪ ٿي وڃڻ گهرجي، يعني فنا کان پوءِ ئي تون بقا جي منزل ماڻيندين. مثنوي "رازنامہ" ۾ اها ڳالهہ نهايت وضاحت سان سمجهائي اٿس. هڪ هنڌ فرمائي ٿو:

۱. از وجودت باش کلي بي خبر،
خيال خود راهم بياری در نظر

۲. درنگاهِ ديد خود را محو کن،
تا رسی دربار گاهِ ذوالمنن

٣. از دريچهء ديدها بيرون بيا،
ناشوي در هردو عالم بادشاهه

٤. جسم راگم ساز ديده را شناس،
اين حقيقت بيايد در قياس.

معنيٰ: ١- پنهنجي وجود کان تون بي خبر رهه ۽ پنهنجي خيال کي نظر ۾ رک.

٢- نگاهه ۾ پاڻ کي جيکڏهن محو کري ڇڏيندين ته تون الله جي حضور ۾ پهچي سگهندين.

٣- کثرت کان جي پاڻ ٻاهر کرين، تہ ٻنهي جهانن جو تون بادشاهه ٿئين.

٤- جسم کي گم کر ۽ نظر کي سڃاڻ، اها حقيقت تون پنهنجي قياس ۾ آڻ.

نثري تحرير "نکتهٔ تصوف" ۾ طالب کي تلقين کندي کيس سڀ کان ڀهريائين اهائي ڳالهه ذهن نشين کرائي اٿس. فرمايو اٿس:

"حق جي طالب کي گهرجي تہ پنهنجي صفتن کي فنا کري، الله جي صفتن سان بقا جو وجود ماڻي، ۽ خودي (ٻاٽپڻو) جي وڻ کي پاڙان پٽي کڍي."

پاٽپڻي جي پڃاڻي، حقيقي عشق ۽ درد کان سواءِ ممکن نہ آهي. انهيءَ کري عشق، درد ۽ سوز تي تمام گهڻو زور ڏنو اٿس. مثنوي "دردنامه" ۾ سمجهايو اٿس:

١. اين درد بود همه سعادت،
اين درد شده همه هدايت

٢. اين درد قطع کند منازل،
شد در دو جهان عشق نازل

٣. کم ميکند از غرورشاهي،
چه چتر و چه تخت وچه سياهي.

معنيٰ: ١- اھو درد سياڻائي آھي، انھيءَ درد ۾ سموري ھدايت سمايل آھي.

٢- درد سڀ منزلون طيءِ ڪري ٿو، ھنھي جھانن ۾ عشق عطا ڪري ٿو.

٣- ھر بادشاھي غرور گم ڪري ٿو، تاج ۽ تخت ۽ غرور کي ھٽائي ٿو.

اھڙيءَ طرح وحدت الوجود جو فڪر نهايت وضاحت سان سمجھايو اٿس، ۽ مثال ۽ دليل ڏئي ذھن نشين ڪرايو اٿس. انتخاب ۾ بہ جدا جدا صنفن مان ڪجھہ ڪلام ڏنو ويو آھي، جيڪو سندس فڪر ۽ پيغام جي پوري وضاحت ڪري ٿو.

مطلب تہ حضرت سچل سرمست انسان کي خود فريبيءَ مان ڪڍي، خود شناسيءَ جو سبق ڏئي ٿو، احساس ڪمتريءَ کان بچائي، انسان کي پنھنجو حقيقي شرف ۽ شان سمجھائي ٿو. ھو حڪيمانہ انداز ۾ جز ۽ ڪل جي حقيقت ذھن نشين ڪرائي ٿو، انسان کي سندس منزل ۽ مقصود سمجھائي ٿو. ھو وڏي جرات ۽ بيباڪي سان حقيقت تان پردو کڻي ٿو. جھڙي جرات، مستي، جوش ۽ بيباڪي سچل سرمست جي ڪلام ۾ آھي، اھڙي ٻئي ڪنھن بہ شاعر جي ڪلام ۾ نہ ملندي. ھو انسان کي وڏي واڪي سڏي، جھنجھوڙي، جاڳائي اعليٰ منزل تي پھچائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. سندس ڪلام زندگيءَ جو تفسير بہ آھي، تہ تعبير بہ آھي. ھن سوري ۽ سينگار، مئي ۽ مستي، وحدت ۽ ڪثرت، نفي ۽ اثبات جي مختصر لفظن ۾ زندگيءَ جي سمورن رازن کي سموھي ۽ سمائي ھڪ نصب العين جي نشاندھي ڪئي آھي. اھوئي سبب آھي جو سندس ڪلام زندگيءَ جو آئينو بہ آھي، تہ زندگيءَ جو تفسير بہ آھي، ۽ ان سان گڏ اعليٰ ۽ ارفع زندگيءَ لاءِ ھڪ پيغام بہ آھي.

وحدت نامہ

سچل سرمست جي سنيهي جو مول متو "وحدانيت" آهي. هو مختلف طريقن سان توحيد جو عقيدو ذهن نشين ڪرائي ٿو. "وحدت نامہ" ۾ سچو زور توحيد جي سمجهاڻ تي ڏنو اٿس، ۽ وحدت الوجود جي فڪر کي دليلن ۽ تمثيلن ذريعي واضح ڪيو اٿس. انهيءَ ڪري هت سندس سنيهي جي چٽائي لاءِ "وحدت نامہ" جو مطالعو ۽ فڪري جائزو پيش ڪجي ٿو:

سچل سائينءَ جي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ هن هڪ مقصد کي سامهون رکي شعر چيو آهي، ۽ پنهنجي ڪلام کي "سنيهو" سڏيو آهي. البت ائين بہ چيو اٿس تہ اهو عام ماڻهن لاءِ نہ آهي، ڇاڪاڻ جو انهن جو ذهن ان جي گهرائين تائين پهچي نہ ٿو سگهي. فرمائين ٿا:

چند گويم ڪلامي، تہ سازيم تمامي،
فهم بفهم پيامي، خواص خواند نہ عوامي،
تا ازين نامہ و نامي، اين خدائي است غلامي.

[ان کان وڌيڪ مان ڇا چوان؟ مان تہ سڀ ڪجهہ چئي چڪو آهيان. تون منهنجي پيغام کي سمجهہ. منهنجو پيغام خاص ماڻهن جي پڙهڻ لائق آهي، عوام لاءِ نہ آهي. هيءَ دنيا قيدخانو آهي.]

هونئن تہ حضرت سچل سائينءَ جو سمورو ڪلام تصوف جي اسرار ورموز جي وضاحت ۾ آهي، پر هن مثنويءَ ۾ خاص طور تي وحدت الوجود کي سمجهاڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. فارسيءَ کان سواءِ سنڌي ڪلام ۾ بہ "وحدت نامو" آهي. فارسي مثنوي "وحدت نامہ" هن بيت سان شروع ٿئي ٿي:

جـلـوهٔ حسـن پديدار، تـجـلـي د ر و د يوار،
د رون بـرون د لـدار، بـہ هـر ذره د يدار:
عيانست هـمـہ اسـرار، مـن و مـائـي بگذار.

[حُسن ظهور پذير ٿيو، جنهن جي جلوي کان د ر و د يوار روشن ٿي ويا. اندر بہ محبوب آهي ۽ ٻاهر بہ محبوب. ان کي هر ذري ۾ ڏسي سگهجي ٿو. سمورا راز بي نقاب ٿـي چڪا آهن. تون خوديءَ کي ترڪ ڪري ڇڏ] يعني ذات مطلق جو جلوو هر شيءِ مان عيان آهي.

'وحدت نامہ' سنڌيءَ جي شروع جو بيت هي آهي:

اول پـيـري پـيچ، جـي بـنـد خيالات جـا،
تنهن پـڄـاڻـا وچ، حـلاجـي حـيـرت ۾.

حضرت سچل سرمست وحدت الوجودي صوفي هـو، ۽ منصور حلاج جي نظريہ جو قائل هو. سندن نظر ۾ منصور جو نظريو اهو شراب آهي، جنهن جي خمار سان ظاهري پردا پري ٿي وڃن ٿا، ۽ دوئيءَ مان نجات ملي وڃي ٿي:

شراب ايـن منصوري، از و شـد مـخـموري،
محوشد ڪنز و قدوري، ڪشف القلوب و قبوري،
بود اين همہ مزدوري، بـر هـيـد يـم ز دوري.

[منصوري شراب اهوئي آهي ۽ هي ان جو خمار آهي، جنهن سان 'ڪنز' ۽ 'قدوري' محو ٿي چڪا آهن. 'ڪشف القلوب' ۽ 'ڪشف القبور' تہ فقط هڪ مزوري آهي. اسان دوريءَ کان نجات حاصل ڪئي آهي.]

"ڪنز" ۽ "قدوري" فقہ جا ڪتاب آهن. سچل سائينءَ جي نظر ۾ حقيقي عشق، ظاهري علم جي دليلن ۽ صحبتن کي بلڪل ختم ڪري ڇڏي ٿو. سندن مٿين بيت مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو، تہ ڪشف ۽ ڪرامت تصوف جي راهہ ۾ ڪابہ اهميت نہ ٿا رکن. سندن سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام مان بہ اهائي ڳالهہ واضح ٿئي ٿي.

تصوف جي رستي ۾ فنا کي نهايت اهم مقام حاصل آهي. نه فقط ايترو، پر پهريون مقام ئي فنا جو آهي. "وحدت نامه" فارسيءَ ۾ سچل سائينءَ خود پنهنجي ڪيفيت هن طرح بيان ڪئي آهي:

حقاڪه از خود رستيم، سخن راست گفتيم،
اشڪ از ديده روانم، ڪنم از درد بيانم،
نه هميشم نه همانم، همه سرّ سبحانم.

[مون پنهنجو پاڻ کان آزادي حاصل ڪئي آهي ۽ هيءَ سچي ڳالهه چئي آهي. منهنجي اکين مان ڳوڙها وهي رهيا آهن، ۽ مان پنهنجو درد دل بيان ڪري رهيو آهيان. مان نه هي آهيان ۽ نه هو آهيان، بلڪ سراپا الاهي راز آهيان.]- يعني فنا کان پوءِ ئي سراپا راز الاهي بڻيا.

ٻئي هنڌ فرمائين ٿا، ته مان خوديءَ کان آزادي حاصل ڪرڻ کان پوءِ ئي هميشه وصال جي حالت ۾ آهيان:

ڪزمن وماٿي رستي، ز مذاهب بگذشتي،
عجب اين است خيالم، بود اين قيل و مقالم،
دائما هست وصالم، جسم و جان وبالم.

[تون خوديءَ مان آزادي حاصل ڪئي. مذهبن کان اڳتي نڪري وئين. منهنجو هي خيال آهي ته انوکو، پر اصل ڳالهه اها آهي ته مان هميشه وصال ۾ آهيان. هي جسم ۽ جان مون لاءِ وبال آهي.]

هن وسيع ڪائنات ۾ ڪنهن به شيءِ کي حقيقي وجود نه آهي. وجود مطلق فقط هڪ آهي- يعني وحدت ئي وحدت آهي، ڪثرت عارضي آهي. انهيءَ ڪري سموريون صورتون خيالي آهن. طالب کي گهرجي، ته ان راز کي سمجهي، دوئيءَ کي دور ڪري ۽ پنهنجو پاڻ کي فنا ڪري. ان کان پوءِ ئي کيس هميشه لاءِ حق جو وصال حاصل ٿيندو، ۽ بقا جي مقام تي پهچي ويندو. حضرت سرمست فرمائي ٿو:

نہ کس داند حالم، همت موهوم اشکالم،
هرکجا او، توکجائي، بگذري از من و مائي،
گر به بحر عدم آئي، نہ فنائي بہ بقائي.

[منهنجي حال جي کنهن کي بہ خبر نہ آهي. سڀ صورتون خيالي آهن. هرجڳهہ اهوئي آهي. تون ڪٿي آهين؟ خوديءَ کي ڇڏي اچي وڏي وچ. تون جيڪڏهن پنهنجو پاڻ کي فنا ڪندين، تہ فني نہ ٿيندين، بلڪ بقا حاصل ڪندين.]

جوش ۽ مستي ئي انهيءَ اسرار کي کولي سگهي ٿي. ان کان سواءِ طالب جي ڪاميابي ناممڪن آهي. جوش ۽ مستي وري عشق حقيقي جي ذريعي ئي اچي سگهي ٿي. فرمائين ٿا:

تو بيائي بجوشي، خلعت عشق بپوشي،
بسرم هست خمارے، که عيان شد اسرارے،
موج مستي بکنارے، برساند يکبارے.

[جوش ۾ اچ، عشق جي خلعت پاءِ. منهنجي دماغ ۾ اهڙو خمار آهي، جنهن جا اسرار کلن ٿا. هيءَ موج ۽ مستي، آخر هڪ دفعو منزل مقصود تائين پهچائي ڇڏيندي.]

سچل سائينءَ پنهنجي سرمستيءَ جي ڪيفيت هن طرح بيان ڪئي آهي:

چہ کنم حالت مستم، گہ بالا گہ پستم،
بخلائق بدنامم، خاص هستم نہ عامم،
نہ جماعت نہ امامم، کردم از زهد سلامم.

[مان پنهنجي سرمستيءَ جي ڪيفيت ڪهڙي بيان ڪريان. ڪڏهن بلنديءَ تي آهيان، ڪڏهن هيٺاهينءَ ۾ آهيان. ماڻهن ۾ بدنام ٿيس. نہ خاص ماڻهن ۾ شمار ٿيان ٿو، نہ عوام ۾ ليکيو وڃان ٿو. نہ مقتدي آهيان، نہ امام ئي آهيان. پر زهد کي بهرحال مون ترڪ ڪري ڇڏيو آهي.]

درد عشق انعامم، راه توحيد مقامم،
دردهٔ عشق چه چاره، زدم از عشق نقاره،
دل ما پاره پاره، ز سبب خاص قطاره.

[مون کي عشق جو درد انعام ۾ مليو آهي. جادهٔ وحدت منهنجي منزل مقصود آهي. عشق جو کوبہ علاج نہ آهي. مون عشق جو بگل وڄايو، دل ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويئي، انهيءَ ڪري ئي منهنجو شمار خواص مان ٿيڻ لڳو.]

ان مان معلوم ٿيندو، تہ حقيقي عشق جي انتهائي منزل سرمستيءَ واري ڪيفيت آهي. حضرت سچل سرمست جي نظر ۾ انهيءَ عشق جي ئي ذريعي ذاتِ مطلق کان سواءِ ٻين سڀني شين کان قطع تعلق ٿي وڃي ٿو، ۽ طالب فنا جي مقام تائين پهچي وڃي ٿو:

عشق دوکار بداند، اول ازخود برهاند،
سر بشمشير براند، جز خدا هيچ نماند،
پس بہ محبوب رساند، غير خيالات براند.

[عشق ٻہ ڪم ڪري ٿو: پهريون اهو تہ پنهنجو پاڻ کان آزادي ڏياري ٿو، ۽ ٻيو اهو تہ تلوار سان سر وڍي ٿو. تان جو الله تعاليٰ جي ذات کان سواءِ ٻي ڪابہ شئي باقي نہ ٿي رهي. ان کان پوءِ محبوب سان ملائي ٿو، ٻيا سمورا خيال دل مان ڪڍي ڇڏي ٿو.]

پر عشق آسان نہ آهي، ان لاءِ وڏي همت گهرجي:

همچو منصور بداني، تابيا گر تو تواني،
شمس زو هست نشاني، گر کند اين انساني،
گشت زو سرمد فاني، سهل اين راه نداني.

[جيڪڏهن تو ۾ منصور جهڙي همت آهي تہ پوءِ بيڌڙڪ عشق جي ميدان ۾ ٽپي پئہ، شمس تبريز انهيءَ عشق جو زخم خورده آهي، ڇاڪاڻ جو عشق انسانيت کي ختم ڪري

ڇڏي ٿو. سرمد کي به انهيءَ ئي ختم ڪيو هو. انهيءَ ڪري ان کي آسان نه سمجهه.]

حضرت سچل سائينءَ پنهنجي حقيقي عشق جو جيڪو تجربو بيان فرمايو آهي. ان سان معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ جڏهن عشق جي بحر ۾ وڃي پهچن ٿا، ته ڪين ذات مطلق کان سواءِ ڪو به حقيقي وجود ڏسڻ ۾ نه ٿو اچي. انهيءَ ڪري دنيا کان منهن موڙي ڇڏين ٿا:

چون به هر سوئي دويدم، به بحر عشق رسيدم،
نعره موج شنيدم، جرعه ز درد چشيدم،
غير آن يار نديدم، سرز عالم بکشيدم.

[سان جڏهن هر طرف ڊڪڻ کان پوءِ عشق جي بحر ۾ وڃي پهتس، ته اتي موج جو آواز ٻڌم ۽ اتان ئي درد جو چسڪو به ورتم. مون کي ان کان سواءِ ڪو به يار ڏسڻ ۾ نه آيو. انهيءَ ڪري مون دنيا کان منهن موڙي ڇڏيو.]

ان سان معلوم ٿئي ٿو ته همه اوست جو اقرار اهڙيءَ طرح ڪن ٿا، جيئن ڪو پنهنجو تجربو يا صحيح مشاهدو بيان ڪندو هجي. ان کان پوءِ انهيءَ نظريي کي قرآن حڪيم جي آيتن ۽ عقلي دليلن جي ذريعي سمجهائڻ ۽ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. قرآن مجيد جي آيت "اينما تولو افثم وجه الله" (يعني جيڏانهن تون رخ ڪندين، اوڏانهن الله هوندو.) ڏانهن اشارو ڪندي، فرمائين ٿا، ته جڏهن تون تقليد جو رستو ڇڏي پاڻ تحقيق ڪندين، ته پوءِ توکي هر طرف فقط ذات مطلق جوئي جلوو ڪارفرما نظر ايندو(١).

---

(١) تقليد اختيار نه ڪرڻ بابت "وحدت نامه" سنڌي جو هڪ بيت آهي:

هيءَ نه وات هُشاءِ جي، آهي نڪا تقليد،
تحقيقاً توحيد، آهي راهه رسول جي.

اين راهِ نه تقليدي، چونکه براو تو رسيدي،
جرعهٔ زمَے چشيدي، سر ز حبيب بکشيدي،
ثم وجه الله بديدي، در عشقش بگزيدي.

[هي تقليد جو رستو نه آهي. تون جڏهن ان جي ويجهو پهچندين، ته شراب جو هڪ ڍڪ پيئندين ۽ منهن مٿي ڪندين ته توکي هر طرف الله ئي الله نظر ايندو. پوءِ تون ان جو عشق اختيار ڪندين.]

قرآن شريف جي آيت، "وَ هُوَ مَعَكُمْ اَيْنَمَا كُنْتُمْ" (يعني، اوهين ڪٿي به هجو، الله اوهان سان گڏ آهي.) جو حوالو ڏيئي، انهيءَ ئي مسئلي کي ثابت ڪن ٿا:

"وَ هُوَ مَعَكُمْ" اقرار است، کلمه آن حق اعتبار است.
کنم از سر بيانے، بجهان عينا عيانے،
نبوُد شک و گمانے، بوُد اسرار نهانے.

["وهو معکم" جو اقرار آهي، ۽ هي حق جو ڪلمو قابل اعتبار آهي. سان هڪ اهڙي راز کي دنيا جي اڳيان بي نقاب ڪري رهيو آهيان، جنهن ۾ ڪنهن به قسم جو شڪ شبهو ڪونهي. واقعي، هي هڪ ڳجهو راز آهي.]

ظاهري تمثيلن ذريعي سمجهائين ٿا ته ڳُڙ، مصري ۽ کنڊ بظاهر جدا جدا شيون آهن، پر اهي هڪ ئي شيءِ، ڪمند سان پيدا ٿيون آهن. يعني ڪثرت ۾ دراصل وحدت جو ئي جلوو آهي. فرمائين ٿا:

اے راز وحدت کثرت بين، قند و مصري شکر بين،
در اصل نيشکر بيسن، زو همين هر اثر بين،
هست يکسان نه دگر بين، اے پسر کن تو نظر بين.

[پٽ! ڏس، ڪثرت وحدت سان آهي. توکي جيڪي ڳُڙ، مصري ۽ کنڊ نظر اچن ٿا، اهي دراصل ڪمند مان ئي

آهن، ۽ ان جا مختلف روپ آهن. انهن کي هڪ ئي سمجهه، هڪ ٻئي کان مختلف نه سمجهه ۽ چڱيءَ طرح سان غور ڪر.]

اَن کان پوءِ ٻج جو مثال ڏنو اٿن، جنهن مان وڻ پيدا ٿئي ٿو. جنهن ۾ جدا جدا ٽاريون، پَن ۽ ميوو ٿئي ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ سون، سِٽي ۽ ڪپهه جو مثال به ڏنو اٿن. فرمائين ٿا ته سون مان مختلف زيور ٺهن ٿا، سِٽيءَ مان علحده علحده قسم جا ٽانو ٺهن ٿا، ۽ ڪپهه مان جدا جدا قسم جا ڪپڙا تيار ڪيا وڃن ٿا، پر مختلف زيورن جو اصل هڪڙو ئي آهي، يعني سون. سِٽيءَ جي ٽانون جي ابتدائي شيءِ به هڪ ئي آهي، يعني سِٽي. ۽ مختلف ڪپڙا به ساڳيءَ ڪپهه مان تيار ڪيا وڃن ٿا.

ان مان سندن اهو مطلب آهي، ته ڪثرت ۾ دراصل وحدت ئي ڪارفرما آهي. اهو ثابت ڪرڻ کان پوءِ فرمائين ٿا ته تون پاڻ کي چڱيءَ طرح سڃاڻ، اها ذات توکي تو ۾ ئي ملندي:

پاڪ ذات اندرون تو، گم گشتي و شوئي او،
من نيم اوست هميگو، هست آن احد مدان دو،
دست از خويشتن شو، راست گفتم بيان تو.

[اها ذات پاڪ تو ۾ ئي آهي، تون پنهنجو پاڻ کي گم ڪر ۽ "هُو" ٿي وڃ. هي مان پنهنجي طرفان نه، پر ان جي چوڻ تي ئي چئي رهيو آهيان. ان کي به نه سمجهه، دو هڪ آهي. تون پنهنجو پاڻ تان دستبردار ٿي وڃ. هيءَ مان نٿين، پر سچي ڳالهه ڪئي آهي.]

سندن نظر ۾ آدم جي عظمت جو سبب به اهو ئي آهي. طالب کي سندس عظمت هن طرح سمجهائين ٿا:

تون نه جُوئي دريائي، ايڪ در غير نيائي،
اين هم از تو ضيائي، بگذر از زهد ريائي،
هست درج تو علائي، نه فنائي به بقائي.

[تون پاڻيءَ جي نندي واهي نہ آهين، پر درياهہ آهين.
تون پاڻ کي غير ۾ شامل نہ ڪر. هر شيءِ ۾ تنهنجوئي
جلوو آهي. نمائشي زهد کي ترڪ ڪر. تنهنجو مرتبو تمام
بلند آهي. تون فاني نہ، پر باقي آهين.]

سندن نظر ۾ جسم فاني ۽ روح باقي ۽ اصل شيءِ آهي.
سيپ ۽ موتيءَ جي تمثيل جي ذريعي، انهيءَ شيءِ کي هن
طرح سمجهايو اٿن:

جسم هست اين يڪ خانہ، جائي پاڪيزه شهانہ،
در صدف چون دردانہ، اين نباشد بتخانہ،
بيشڪني شو مردانہ، تا شوي يار يگانہ.

[هي جسم هڪ گهر جيان آهي، جيڪو ڏسڻ ۾ تمام
سهڻو ۽ شاندار نظر اچي ٿو. روح ان ۾ ائين آهي، جيئن
سپ ۾ موتي. ڇا هي گهر بتخانو نہ آهي؟ همت کان ڪم
وٺي، ان کي ٽوڙي ڇڏ، جيئن تون يگانو بڻجي وڃين.]

يعني فنا کان پوءِ ئي بقا حاصل ٿئي ٿي. هڪ ٻئي هنڌ
فنا کي هن طرح سمجهايو اٿن:

نيست ز آنجا بگذشتن، دست از عالم شستن،
باز پس نيست برفتن، از همہ دل بگستن،
هست اينجائي گشتن، ز ڪفر و دين برگشتن.

[اوڏانهن وڃڻ جو مطلب ئي دنيا کان هٿ ڌوئڻ آهي.
پوءِ وري واپس نہ اچجانءِ. هر شيءِ کان قطع تعلق ڪجانءِ.
پنهنجو پاڻ کي هت فنا ڪجانءِ ۽ دين ڪفر کان منهن
موڙي ڇڏجانءِ.]

اها جان قربان ڪرڻ جي تعليم فقط عشق ئي ڏئي ٿو:

عشق تا سر چو بر آرد، رشڪ از ديده ببارد،
رو بناموس نيارد، هيچ جائي نگذارد،
دانہ سجہ نہ شمارد، در ره حق بسيارد.

[جڏهن عشق ظاهر ٿيندو آهي، تہ اکين سان گوڙها وهائي ڇڏيندو آهي. نہ عزت جو خيال ڪندو آهي، ۽ نہ ئي ڪا گنجائش ئي ڇڏيندو آهي. عشق تسبيح پڙهڻ نہ سيکاريندو آهي، پر حق جي راهہ ۾ جان قربان ڪرڻ جي تعليم ڏيندو آهي.]

عشق دارد دو نشاني، سيڪند اين تن فاني،
پس بقا باقي ماني، اين اشارت "من راني"،
ز حديث ات بخواني، از پيغمبر سرّ داني.

[عشق جون بہ نشانيون آهن: پهرين اها تہ جسم کي فنا ڪري ڇڏيندو آهي، ۽ ٻي اها تہ پوءِ ابدي زندگي بخشيندو آهي. هي "من راني" جو اشارو آهي، ۽ تون حديث شريف سان بہ ان جي تصديق ڪري سگهين ٿو. دراصل هي پيغمبرانہ راز آهي.]

"من راني" سان هيءَ حديث مراد آهي: "مَنْ رانيْ فَقَدْ راءَاللّٰهُ" (يعني، جنهن خدا جو رسول ڏٺو، ان اللّٰه کي ڏٺو). ابن عربي ۽ ٻين صوفي بزرگن، نهايت ڪُليءَ طرح چيو آهي، تہ سڄي ڪائنات جا ڪارٽي بہ حضور صلي اللّٰه عليه و سلم جن آهن، تہ فيض جا سرچشما بہ پاڻ ئي آهن. ان سان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ الاهي اسرار ۽ رموز سمجهائڻ واري فقط هڪ ئي ذات آهي. حضرت سچل سرمست بہ انهيءَ هستيءَ جي آڏو سر جهڪائي عرض ٿو ڪري:

بہ همين عالم اظهار، هست اين ڪلمهٔ اقرار،
يا محمد مصطفيٰ، يا مجتبيٰ، رخ مرا نمائي يا نورالهديٰ،
ما ڪہ غريب و مسڪينم، تو همي داني ڪہ ما.

[هن ڪائنات ۾ جنهن ڳالهہ جو اقرار ڪرڻو آهي، اها هيءَ آهي تہ يا محمد مصطفيٰ، يا مجتبيٰ، يا نورالهديٰ، مون کي پنهنجيءَ زيارت سان نواز. اوهان کي خبر آهي تہ مان هڪ غريب ۽ مسڪين آهيان.]

بادشاه مـن توئي، من بنده ام،
اندرين بدڪاري شرمنده ام؛
رحـم فرما بر من مسڪين تـو،
ده دلـم يا نبي تسڪين تـو؛
آمدم عاجـز بـدر تـو شرمسار،
ڪرده ام عصيان بيحد بيشمار.

[اوهين منهنجا بادشاهه آهيو ۽ مان اوهان جو غلام آهيان. مان پنهنجن ڏوهن تـي شرمسار آهيان. يا رسول الله مون تي رحم ڪر، ۽ منهنجي دل کي تسڪين عطا ڪر. مان اوهان جي دروازي تي ندامت ۽ انڪسار جـو سر وٺي آيو آهيان، چاڪاڻ جو مان وڏو گنهگار آهيان.]

اين گدا بدرت اميدوار، بخش ديدارم مرا اي شهسوار،
نالم بشنو يا شفيع المذنبين، وئي تـو باشي رحمت للعالمين،
اي توئي سردار سرور ڪائنات، مظهر خاص توئي اندر صفات.

[هي پينو اوهان جي در تي اميدوار ٿي حاضر ٿيو آهي. اي شهسوار، مون کي پنهنجي ديدار جو شرف عطا ڪر. اي شفيع المذنبين، منهنجي فرياد ٻڌ. اوهين رحمت للعالمين آهيو، اوهين هن ڪائنات جا سردار ۽ بادشاهه آهيو، اوهين پنهنجيءَ صفات ۾ الله جي ذات جا خاص مظهر آهيو.]

حسن و عشق

سونهن سان انسان جو ازلي ناتو آهي. هو هميشه سونهن جو متلاشي رهيو آهي. هن هر ماڳ ۽ مڪان، وٽ ۽ وکر ۾ حسن کي ڳوليو آهي، ۽ عشق کي پنهنجي جيءَ ۾ جاءِ ڏني آهي. هن جي رهڻي ڪهڻي جي ڦير گهير، ثقافت ۽ معاشرت جي اٿل پٿل، جمال جي جلوي جو نتيجو آهي. حسن ۽ عشق جا داستان، انسان جي فن ۽ فڪر تي اثر انداز ٿيا آهن. سمورا لطيف فن، جماليات جي جلوي جي پيداوار آهن، ۽ انسان جي ان فطري جذبي جي ترجماني ڪن ٿا. خاص طرح شاعريءَ جو بنياد ئي انسان جي جمالياتي ذوق ۽ شوق تي آهي. جڏهن حسن ۽ عشق، دل ۾ تڙپ پيدا ڪري ٿو، ته شاعري وجود وٺي ٿي. اهوئي سبب آهي، جوشاعري سراپا سونهن آهي، ۽ سونهن سان ان جو گهرو، گهاٽو ۽ ازلي سٻنڌ آهي. يعني حسن و عشق درد ۽ سوز، هجر ۽ وصال شاعريءَ جا بنيادي ۽ بين الاقوامي مضمون آهن. سچل سائين به نهايت سهڻين تشبيهن سان محبوب جي حسن جي تعريف ڪري ٿو. ديوان خدائي ۾ فرمائي ٿو:

۱. ناگہ دلم زبوده باناز آن نگاری،
در کوچهٔ محبت کرده عجب شکاری.

۲. ابروئے کج کمانش چشما سیاه مستش،
از تیر مژگان بگرفته ام کناری.

معنيٰ: ۱- هن محبوب اوچتو جلوو ڏيکاري، منهنجي دل کسي ورتي ۽ محبت جي ميدان ۾ عجب انداز سان مون کي شڪار ڪيو.

۲- ان جا خمدار ابرو ڪمان وانگر آهن ۽ ان جون ڪاريون اکيون مست آهن، جن پلڪن جا تير هلائي مون کي گهايل ڪري ڇڏيو.

اهڙيءَ طرح جمال جو جلوو، حسن جي هاڪ، وڇوڙي جا ورلاپ، درد جون دانهون ۽ وصال جون وايون سندس سموري سنڌي، سرائڪي، اردو ۽ فارسي ڪلام ۾ نمايان نظر اينديون. اهڙي قسم جو ڪلام هن انتخاب ۾ جدا جدا صنفن مان ڏنو ويو آهي.

سچل سائين جي حسن و عشق جو تصور به حقيقي آهي. حسن مان سندس مطلب آهي: حسن حقيقي، جنهن کي نه فنا آهي ۽ نه زوال. انهيءَ ڪري هو جنهن عشق جو ذڪر ڪري ٿو، اهو حقيقي آهي، ۽ نه مجازي:

"عرش ڪرسيءَ تون اڳي اتاهين،
من سچوءَ جي تو مائين پلي سائين."

پسڻ ڪارڻ اکڙيون، صاحب سارڻ ٿيون،
پاٽيءَ گاڏئون رت جان، هنجون هارڻ ٿيون،
اکيون ڏسن نه غير کو، واحد وارڻ ٿيون،
"سچو" اهي ڳالهڙيون، نت سون کي سارڻ ٿيون.

عقل علم سڀ چوڙ ڏتوسي، عشق ڏنو اولارو،
اکيان کول تہ ظاهر ڏيکين، سير سجڻ جو سارو،
پرجهي پير اوڏانهين پايو، هوت اٿو هاڪارو.

مطلب ته سچل سائين، انسان جي انفرادي حيثيت کي امر بنائڻ لاءِ حسن حقيقي سان نينهن نيائڻ جو ڏس ڏئي، فنا جي منزل جا اسرار و رموز سمجهائي ٿو. هو چوي ٿو، ته وجود وڃائڻ کانسواءِ وحدت جي واديءَ ۾ پهچي نه ٿو سگهجي. انهيءَ ڪري هو بار بار انهيءَ ڳالهه تي زور ڏئي ٿو، ته پنهنجو پاڻ کي فنا ڪر. انهيءَ کي "نفي" يا "فنا" چيو ويندو آهي. فنا کان پوءِ ئي بقا آهي، ۽ نفيءَ کان پوءِ ئي اثبات آهي. هو حسن حقيقي جي وصال لاءِ درد جون دانهون ۽ وڇوڙي جا ورلاپ ڪري، مستيءَ ۽ مدهوشيءَ ۾ حقيقت بيني ۽ حق شناسيءَ جو سبق ڏئي ٿو.

فني خوبيون

شاعرانه خوبين جي لحاظ کان ڏسو تہ سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ اهي سموريون خوبيون ملنديون. جيڪي هڪ اعليٰ درجي جي شاعريءَ لاءِ ضروري آهن. سمورو ڪلام سهڻين تشبيهن سان سينگاريل آهي. رنگيني ۽ دلڪشي، رواني ۽ نغمگي سندس ڪلام جون خاص خوبيون آهن.

سونهن جي ساراهہ وقت سيبتيون، سُهائينديون ۽ سهڻيون تشبيهون آڻي، شعر کي رسيلو ۽ رنگين بنائي ٿو. بيتن واري ياڱي ۾ توڙي ڪافين ۾ هيٺ اهڙي نموني جا انيڪ بيت نظر ايندا.

نموني طور هڪ بيت هيٺ ڏجي ٿو:

ڪجا ڪج محراب، منهن تي محبوبن جي،
سٽون سيپارن جون، پڙهڻ تيون ثواب،
برهہ سندا باب، سچل سي ختم ڪيا.

بيت: جيتوڻيڪ بيت اڳ ئي ڪافي ترقي ڪئي هئي، پر سچل سرمست ان ۾ نئون رنگ ۽ نئون حسن پيدا ڪري، منجهس جدت پيدا ڪئي. مضمون جي لحاظ کان نہ فقط مروج رومانوي داستانن جهڙوڪ: سسئي پنهون، نوري ڄام تماچي، مومل راڻو، هير رانجهو، عمر مارئي، سهڻي ميهار ۽ سورٺ وغيره تي بيت چيا اٿس، پر عنوانن تي بہ بيت چيا اٿس، جهڙوڪ: روجهن ۽ ڪانگل بابت بيت، پورب جا بيت، وحدت جا بيت ۽ حقيقت جا بيت نموني طور ڪجهہ بيت عنوانن مان ڏجن ٿا:

روجهون: روجهون رڻ ياد ڪيو، اپيون رت رئن،
هر ڪنهن ويل هئن، اهڙن اورا تن ۾.
پورب: ڪري لنگهيا لوڪ، سون لاهوتي لوڙا،
گهوڙا ڙي گهوڙا، جي مون من مستان ٿيو.
وحدت: اول پيري پڇ، جي بند خيالات جا،
تنهن پڇاڻون وچ، حلاجي حيرت ۾.
حقيقت: هو يي ڪين اڇڻو، هي به ڪين ويو،
نفيءَ ۽ اثبات ڪئون، پري خيال پيو،
سچو سچ ٿيو، بي ٻانهپ ٻولي ناهه ڪا.

ان ڪان سواءِ جهڙيءَ طرح فارسيءَ ۾ رازنامه، تارنامه، وحدت نامه وغيره مثنويون چيون اٿس، اهڙيءَ طرح سنڌي بيتن ۾ وحدت نامه ۽ قتل نامه چيو اٿس. وحدت نامه سمورو هڪ ئي طويل ڪبت ۾ آهي ۽ ١٧٨ مصرعن تي مشتمل آهي. جيتوڻيڪ ايڏي طويل ڪبت آهي، تڏهن به قافيا نهايت صحيح ۽ موزون آهن. ان ڪان سواءِ تسلسل، رواني ۽ بيساختگي سندس خاص خوبيون آهن. هن ڪان اڳ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو ”زادالفقير“، مخدوم عبدالله نرئي واري جو ”ڪنزالعبرت“، مخدوم عبدالرحيم گروهڙي جي ”حقيقت محمدي“ ۽ ڪن صورتن جو تفسير ڪبتن ۾ ملي ٿو. پر حضرت سچل سرمست جي مذڪور ڪبت فني لحاظ ڪان سيني ڪان منفرد آهي. هن ۾ جيڪا بي‌ساختگي ۽ رواني آهي، سا اڳين ڪبتن ۾ ڪانهي. نموني طور شروعات جون مصرعون ڏجن ٿيون:

اول ساراهه ڪر سبحان جي مولا جو ملڪن،
مڙيائي محفوظ ڪيا ڏسو ڏيهه ڏٺين،
ڪي ڪامل ڪرسيءَ تي چڙهي وه وه واعظ ڪن.
ڪي ڪاتب ڪتابن جا سوين سبق ڏين،
ڪي مسئلہ مسائل ڪيو نياڻ ميان نبيرن،
ڪي پڙهيا پاڻ پروجهه سان پڙهيون پڙهيائين.

هن مان ڏسڻ ۾ ايندو، ته ٻولي ٻه نهايت سپڪ، سلوڻي ۽ روزمره استعمال ٿيندڙ ڪم آندي اٿس. هن ڪبت ڪان سواءِ ٻيا ٻه ڏگها بيت چيا اٿس، پر اهي ڪبتون نه آهن، ڇاڪاڻ جو قافيو انهن جي آخري مصرع جي وچ ۾ اچي ٿو. ڏگهن بيتن سان گڏ ٻن مصرعن تي مشتمل صحيح قسم جا سورٺا ۽ دوها به چيا اٿس. روجهن وارا بيت، پورب جا بيت، وحدت جا بيت ۽ حقيقت جا بيت گهڻو ڪري هن قسم جا آهن. روجهن واري بيتن مان سورٺي جو مثال هن هيٺ ڏجي ٿو، جنهن جي ٻنهي مصرعن جي وچ تي قافيو آهي:

سچو رک سماءُ، ٿو ماڻهو روجهن سان گڏين،
هاڻي صبر منجهه آءُ، ڪمائي پوري ڪري.

دوهي ۾ به ٻه مصرعون ٿينديون آهن، پر قافيو ٻنهي مصرعن جي پويان ايندو آهي. وحدت جي بيتن سان دوهي جو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

قدر هدايت جو، آهي، ۾ ضلالت،
جي ضلالت نه هئي، تا ڪا ٿي هدايت.

جيئن شاهه ڪريم جي ڪلام ۾ سورٺا ۽ دوها به ملن ٿا، ته سورٺا ۽ دوها جي ميل وارا بيت به ملن ٿا، تيئن حضرت سچل سرمست جي ڪلام ۾ دوهن ۽ سورٺن سان گڏ دوهي ۽ سورٺي جي ميل وارا ٻن مصرعن تي مشتمل بيت به ملن ٿا. هيٺئين بيت جي پهرين مصرع دوهي جي ۽ ٻي سورٺي جي آهي:

هيءَ نه وات هواءِ جي، آهه نڪا تقليد،
تحقيقاً توحيد، آهي راهه رسول جي.

نه فقط ايترو، پر بيت جي سٽا سان لاڳاپيل نرالا نمونا به ملن ٿا، جهڙوڪ: مسلسل دوها، مسلسل بيت، ڏوهڙا، ڪلام ۽ ٽيهه اکري وغيره. انهن جو تعارف ٽين باب جي انتخاب ۾ ڏنو ويو آهي.

هن مان معلوم ٿيندو، تہ حضرت سچل سرمست نہ فقط طويل بيتن ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي، پر ٻن مصرعن وارن بيتن ۽ انوکي سٽا وارن بيتن کي بہ پنهنجي خيالات جي اظهار جو ذريعو بنايو آهي. سندس بيتن جي خاص خوبي اها بہ آهي، تہ انهن ۾ رنگيني ۽ دلڪشي آهي، ۽ منجهن حسن ۽ عشق جو ذڪر نهايت دلگداز نوع ۾ ملي ٿو. محترم حامي صاحب جو رايو آهي:

"سندي خواہ سرائڪي دوهڙن ۽ بيتن ۾ حسن و عشق جي راز و نياز جون اهي موشگافيون ڪيائين، جن جي تقليد مولوي لطف علي ۽ خواجہ غلام فريد جهڙن شاعرن کي ڪرڻي پئي. بيدل، حمل ۽ ٻيا ڪيترا سندي شاعر سچل سائين جي ڪلام کان متاثر ٿي شعر چوڻ لڳا."

مطلب تہ سچل سائين بيت کي وڌيڪ رنگين ۽ جاذب بنائي پيش ڪيو آهي. اهوئي سبب آهي جو ٻوين سندي شاعرن کي سندس نقش قدم تي هلڻو پيو.

مضمون جي لحاظ کان عنوان تي بيت ۽ فارسيءَ جي نموني تي "نامہ" اڳ ڪنهن بہ سندي شاعر نہ چيا هئا. سچل سائين ئي عنوانن تي بيت ۽ "نامہ" چوڻ جو بنياد وڌو. ٻوين شاعرن سندس انهيءَ تجربي جي بہ تقليد ڪئي آهي. ڪانئس پوءِ پهريون شاعر حضرت بيدل آهي، جنهن سندس تتبع ۾ وحدت نامو چيو. بيتن جي مضمونن ۾ تسلسل، تنوع ۽ هم آهنگي پيدا ڪرڻ لاءِ بيتن ۾ وراڻ وارا لفظ ڪم آندا ويندا آهن. وراڻن جا عام طرح ٻہ قسم ٿيندا آهن. هڪ نمونو اهو آهي، جنهن ۾ بيتن جو سلسلو ساڳين لفظن يا فقرن سان شروع ٿيندو آهي. سچل سائينءَ وٽ وراڻن جو اهو سلسلو بہ ملي ٿو. نموني طور تي بيت هن هيٺ ڏجن ٿا:

(١) ڪيچيئڙا ڪالهہ ويا، تنگ اُٺن تاڻي،
هوتن ريءَ هاڻي، اڱڻ نهاري نہ سگهان.

(٢) ڪيچيئڙا ڪالهہ ويا، اچا سون وٺانءِ،
پرين پنجاڻانءِ، اڱڻ ڏسي نہ سگهان.

(٣) ڪيچيئڙا ڪالهہ ويا، جات اولي جت،
هيءَ هيءَ هٿان هٿ، اڱڻ ڏسي نہ سگهان.

پهو نمونو اهو آهي، جنهن ۾ هڪ بيت جو پوئيون اڌ، ٻئي بيت جو پهريون اڌ ٿي ايندو آهي. سچل سائينءَ جي رسالي ۾ اهڙو نمونو بہ ملي ٿو. نموني طور ٻہ بيت هيٺ ڏجن ٿا:

(١) وسي پيو وڏ ڦڙو، ڀنيون ڀٽ ڀريون،
ڀٽاريون ڀٽن تان، وٽاڻين وريون،
ڪيرن جون ڪريون، چاڏيين ڏٺيون چاهہ مان.

(٢) چاڏيين ڏٺيون چاهہ مان، ڪيرن جون ڪريون،
وهائينديون سي آئيون، ٽٽن مان ٽريون،
ڀٽاريون ڀريون، آيون وسائي وڏ ڦڙا.

انهن ٻن نمونن کان سواءِ سچل سائينءَ جي رسالي ۾ ”وراڻ“ جو هڪ ٽيون نمونو بہ ملي ٿو؛ جيڪو ٻين شاعرن جي شعر ۾ نظر نہ ٿو اچي. سچل سرمست جي رسالي ۾ بيتن جون ڪيتريون ئي اهڙيون ڪنڊيون سلن ٿيون، جن ۾ بيتن جي پوين سٽن جا آخري اڌ هڪجهڙا آهن. نموني طور هڪ ڪنڊيءَ جا ٻہ بيت هيٺ ڏجن ٿا:

(١) اندر آڳ عشق جي، ويو ٻاروچو ٻاري،
ڪارڻ ڪوهياري، متي راهہ رئان گهڻو.

(٢) ڪاف ڪشالا ڪيترا، ٽڪيءَ مون نہ ٽين،
جيڏيون ڪاڻ جتن، متي راهہ رئان گهڻو.

بيتن جي قافين جي لحاظ کان به سچل سائينءَ وٽ نواڻ ۽ نرالائي نظر اچي ٿي. ڪيترين قافين ۾ "ڙ" تصغير آيل آهي، جنهنڪري ميٺاج ۽ موسيقيءَ جي ليءِ پيدا ٿي پيئي آهي:

ورونا ويڙهيچن جا، اهي موٽئين مالهڙيون،
راس نه اچن روح کي، ٿالهه ۽ ٿالهڙيون،
سنگهارن جون سومرا، چڱيون چالڙيون،
جو فجر ڦوڪي سنديون، ڪن دانهه دالڙيون،
ورسي لوڏيون لاڪ جون، بن شال ۽ شالڙيون،
انئي پهر آکيون، منهنجون عمر آلڙيون.

اهڙيءَ طرح انوکي سٽا وارا ڪيترائي قافيا مارئيءَ جي بيتن ۽ سسئي جي جهولڻي ۾ ملندا. خاص طرح سان جهولڻي جي بيتن ۾ قافيه جي لفظن جي پويان "ڪي" آڻي، بيتن جي بيهڪ ۾ پختگيءَ سان گڏ رواني ۽ رس پيدا ڪيو ويو آهي. هن انتخاب ۾ جهولڻي مان چونڊيل بيت اهڙي نموني جا آهن. انهن قافيي ۾ ٺيٺ سنڌي لفظ سهڻي نموني سٽيا ويا آهن:

ڪيچن ڪيڏ لڳي هوءَ کهڪي،
پهرين پور تکر سان ٿهڪي،

جهولڻي جي بيتن ۾ سسئيءَ ۽ سنڌس سرتين جي گفتگو ڏني وئي آهي، جنهنڪري مڪالماتي انداز پيدا ٿي پيو آهي. مطلب ته سچل سائينءَ جي بيتن جي سٽا ٿوڙي قافين ۾ نواڻ به آهي، ته رواني ۽ رس به آهي. سچل سائينءَ عام سنڌي بيتن ۾ به پنهنجا خيال ظاهر ڪيا آهن، ته نئين ۽ انوکي سٽا وارا بيت بنائي، منفرد ۽ موثر اسلوب سان به پنهنجو مقصد ظاهر ڪيو اٿس. اهوئي سبب آهي، جو سچل سرمست کي نه فقط اعليٰ فڪر جي لحاظ کان عظيم ۽ منفرد شاعر چئي

سگهون ٿا، پر فني سٽا جي انوکي انداز ۽ انفرادي اسلوب بيان جي خيال کان به ڪين سنڌي شاعريءَ ۾ اعليٰ ۽ ارفع مقام حاصل آهي.

ڪافيءَ جا گهاڙيٽا: بيتن کان سواءِ سچل سرمست وٽ ڪافين جا به ڪيترائي نمونا يا گهاڙيٽا ملن ٿا. سنڌي شاعريءَ ۾ هي پهريون شاعر آهي، جنهن پهريون پيرو ڪافيءَ کي وسعت بخشي، ۽ ان ۾ فني سٽا جا ڪيترائي نوان، سهڻا ۽ سيبائتا نمونا پيدا ڪيا، سمايا ۽ عام ڪيا. ايتري قدر جو علم عروض کي به ڪافيءَ جي سٽا ۾ سمائڻ جي ڪوشش ڪئي. ڪانئس پوءِ سمورن سنڌي شاعرن سندس سٽا جي تقليد ڪئي آهي. هن هيٺ سندس ڪافين جي گهاڙيٽن تي تفصيل سان روشني وڌي وڃي ٿي:

١- ڪافي هيڪوڙي: حضرت سچل سرمست جي ڪلام ۾ "وائي" جي سٽا واريون ڪافيون به ڪيتريون نئي نظر اچن ٿيون. اهڙين ڪافين کي "هيڪوڙي"، "هڪ ٽُڪي" يا "هڪ ٽِڪي" ڪافي چئي سگهجي ٿو. هن قسم جي ڪافيءَ ۾ هرهڪ بند هڪ هڪ سٽ جو ٿئي ٿو، ۽ هر بند جي پڇاڙيءَ ۾ قافيو ٿئي ٿو. هڪ ٽِڪي ڪافي ۽ هڪ ٽِڪي وائيءَ ۾ فرق، هي آهي ته وائيءَ جي بندن جو وزن وڌيڪ ڊگهو ۽ اينگهه وارو ٿيندو آهي:

ٿل: اوڏانهن آئين ڪانگ ادا،
لنئون تون چڱي لات ڪا.

١- ڪي هت هئي محبوب کي، مشتاق جي مصلحات ڪا،
٢- هيڏي اچڻ جي ڪا هين، ڏي تون سون کي تسلات ڪا.

ڪافيءَ جو ٻيو وائيءَ سان ملندڙ جلندڙ نمونو اهو آهي، جنهن ۾ بند ٻن سٽن جو ٿئي، پر هر سٽ ۾ ساڳيو اهو ئي

قافيو ٿئي، جيڪو ٿل ۾ آهي. حضرت سچل سرمست جي ڪافيءَ جو اهڙو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

ٿل: رکيسن يار جو خيال،
ڪوڙا چو ٿو ميڙين مال.
١- تڏهن طالب ڪونجين، جڏهن ڇڏين سڀ جنجال،
هلي وڃ حال ڪي، ڪلي ڇڏ قال.

انهيءَ نموني جا قافيہ جي لحاظ کان مختلف قسم آهن. مٿئين نموني جي ٿل ۾ ٻہ بند آهن ۽ ٻنهي جي آخر ۾ ساڳيو قافيو آهي، جيڪو بندن سان هم قافيہ آهي. ٻئي قسم ۾ ٿل مصرعن سان هم قافيہ نہ ٿو ٿئي. ٽئين قسم ۾ ٿل ٻن بندن جو ٿئي، جنهن جو پهريون بند مصرعن سان هم قافيہ ٿئي ۽ ٻيو نہ. سچل سرمست جي ڪافين مان اهڙو مثال هيٺ ڏجي ٿو.

ٿل: شاهہ ٿيو سيلاني، نہ ڄاڻان ڪنهن ڳالهہ کان.
١- ٿي گداگر ڪري گدائي، شرف ڇڏي سلطاني،
صورت انهيءَ ڪير سڃاڻي، هيءَ هيءَ سڀ حيراني.

اهڙي قسم جي ڪن ڪافين ۾ وري ٿل جي ٻن پدن مان پويون پَد مصرعن سان هم قافيہ ٿئي. سچل سائينءَ جي ڪافين مان اهڙو مثال ڏجي ٿو:

ٿل: ڪانگي قريبن ڏانهن،
خبر آندي وٺي وهندو وري.
١- خط منجهئون معلوم ٿي، ساري خبر ڪيئن جي ڪري،
دوست دلاسا لکيا تاهہ تو اسان ريءَ ڪيئن سري.

چوٿون قسم اهڙو بہ ملي ٿو، جنهن ۾ ٿل فقط هڪ هڪ پد جو ٿئي ٿو، ٻئي پد جي پورائيءَ لاءِ ڀراءَ جا لفظ آندا وڃن ٿا. مثال ڏجي ٿو:

ٿل: تو وهي لوهاڻو، يار وي!

١- سا ڪيئن ترسي تار ۾، جيءَ جنهين جهوراڻو،
ڪاهيو نا پوي ڪُنن ۾، ڏسو عشق اوراڻو.

ڪافي ڏيڍي: هن قسم جي ڪافيءَ ۾ هرهڪ بند ڏيڍ سٽو هوندو آهي. گهڻو ڪري ٿل به ڏيڍ سٽو هوندو آهي، پر ڪن ڪن حالتن ۾ هڪ سٽو به هوندو آهي. هن گهاڙيٽي جا قافيه جي مٽ سٽ موجب جدا جدا قسم ٽين ٿا، جن جو هيٺ ذڪر ڪجي ٿو:

١- هڪ قسم اهو آهي، جنهن ۾ بند جي هيٺان واري ٿل سان هم قافيه ٿئي ٿي. ٿل ۾ فقط هڪ قافيو آخر ۾ ٿئي ٿو. مثال هيٺ ڏجي ٿو:

ٿل: ملڪ عدم جي مون سان، ڪانگل ڪر ڪا ٻولي.

١- دور دنيا جي زينت زيب، حسين ويا وسري؛
رات ٻدم جا ٻولي.

٢- هن قسم ۾ ٿل هڪ سٽو، پر ٻن پدن وارو ٿئي ٿو ۽ بند ڏيڍو ٿئي ٿو. ٿل جو پهريون پد، بند جي پهرين مصرع سان هم قافيه ٿئي ٿو، ۽ بند جي واري ٿل جي ٻئي پد سان هم قافيه ٿئي ٿي. مثال ڏجي ٿو:

ٿل: پاڻهين پارئون يار،
قاصد مون ڏي آيو.

١- اچڻ سندي ان جي، آئي ويا آزار،
تورو ڪيڏو تن لاتو.

٣- ٽيون قسم اهو آهي، جنهن ۾ ٻئي قسم وانگر ٿل ۾ ٻه پد ٿين، جن مان پويون پد ۽ واري ٿل جي ٻنهي ٻدن سان هم قافيه ٿئي. مثال ڏجي ٿو:

ٿلھ: يار توسان منھنجي زاري،
سؤ لک واري ميان.

١- وندر جي وڻن ۾، واجھ وجھي ويچاري،
سا تا محبت ماري.

٤- چوٿين قسم ۾ ٿلھ هڪ سٽو ٿئي، ۽ ان جي آخر ۾ قافيو ٿئي، جيڪو وراڻي سان هم قافيہ ٿئي. بند جي پھرين مصرع ۾ ٻہ پد ٿين، جي پاڻ ۾ هم قافيہ ٿين. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٿلھ: سڀ ڪنھن ويڙهي تون وسين،
ڪونہ آهي پيو تو ريءَ.

١- جاڙي هٿين چاتوم، توکي سانول سڃاتوم،
هر جاءِ آهين تون حاطي.

٥- پنجين قسم ۾ ٿلھ هڪ سٽو ٿئي، ان ۾ ٻہ پد ٿين، جن مان پھريون پد وراڻيءَ سان هم قافيہ ٿئي. پد جي پھرين مصرع ۾ ڪوبہ قافيو نہ ٿئي. بند جي پھرئين مصرع ۾ ڪوبہ قافيو نہ ٿئي. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٿلھ: اهو ويو هاڻي ڪاڏي،
جنھن ”سچو“ سو نانءُ سڏايو.

١- مڪڙيءَ منجھؤن ني ويا ميان، ٿيو گل پيدا وري ميان،
منھن ڪري ٻيٺو ماڏي.

٦- ڇهين قسم ۾ ٿلھ هڪ سٽو ٿئي، جنھن ۾ ٻہ پد ٿين. بند جي پھرين مصرع ۾ بہ ٻہ پد ٿين، جيڪي ٿلھ جي پھرئين پد سان هم قافيہ ٿين. بند جي وراڻي ٿلھ جي ٻئي پد سان هم قافيہ ٿئي. مثال ڏجي ٿو:

ٿلھ: اهي اڱڻ منھنجي آيا وو،
جن ڪاڻ سي پيرَ پڇايم ٿي.

۱- ٻـڪي اسان جي ٻيهي آيا، ڏينهن گهٽا جن لايا وو،
جن ڪاڻ سي پوٽيون پٽايم ٽي.

۷- ستون قسم اهو آهي، جنهن ۾ بند هڪ سٽو ٿئي ۽ ان ۾ ٻه پد ٿين، پر قافيه ٻئي پد ۾ ٿئي. بند جي پهرينءَ سٽ ۾ ٻه-ٻه پد ٿين، جنهن جي پوئين پد ۾ قافيو ٿئي. ٿل جو ٻيو پد، بند جي پهرينءَ سٽ جو ٻيو پد ۽ وراڻي پاڻ ۾ هم قافيه ٿين. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٿل: سون وٽ يار پيارا،
آءُ تون پاڻ سڃاڻي.

۱- حال مڙيوئي معلوم توکي، دنياسا ڪوڙ ڪهاڻي،
آءُ تون پاڻ سڃاڻي.

۸- ٿل ڏيڍو ٿئي، جنهن جي پهرينءَ سٽ جا ٻه پد ٿين، جيڪي پاڻ ۾ هم قافيه ٿين. ٿل جي وراڻي بند جي پهرين مصرع جي پوئين پد سان هم قافيه ٿئي ۽ ٿل واري ساڳي وراڻي، بند جي پهرئين مصرع جي پويان، ساڳي طرح وراڻي ٿي اچي. سچل سائينءَ جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٿل: حـج ڦيٽي ڪيم هاڻي،
مار پس تنهنجي ماڻي.
الله چاڻي.

۱- تنهن ڏينهن لاڪون يار اوهان سان،
لايو نينهن هن نماڻي، الله چاڻي.

۹- ٿل ۽ بند ٻئي ڏيڍا ٿين. ٿل جي پهرينءَ مصرع جو پويون پد، ٿل جي وراڻي ۽ بند جي پهرئين مصرع جو ٻيو پد پاڻ ۾ هم قافيه ٿين. ٿل جي وراڻي هوبهو بند جي وراڻي طور ٻيهر ڪم اچي. سچل سرمست جي ڪافيءَ مان مثال ڏجي ٿو:

ٿل: ڪانگـڙا قـريبـن جـا،
توکي ڪالهہ اُڏايو ڪن،
وٺئون ويڙهيچن.
۱- آسر ونـدي آهيان، سـن ڪو پيـرو ڪن،
وٺئون ويڙهيچن.

ڪافي پيٺي: هـن قسم جي هـر بند ۾ پـر مصرعون ٽين، ٿل ڪڏهن ٻن سٽن جو هڪ ست وارو يڪو يا ٻن پدن وارو ٿئي. هن جا ٻہ مختلف قسم ٽين ٿا:

۱- هڪ قسم هوبهو غزل جيان ٿئي، يعني ٿل توڙي بند ٻن سٽن جا ٿين، ٿل جي ٻنهي سٽن ۾ قافيو ٿئي، ۽ بندن جي پوين سٽن ۾ قافيو ٿئي:

ٿل: آهي انهن اکين کي خاصو خمار تنهنجو،
ويٺو وٺي سان آهيان، ڪامل قرار تنهنجو.
۱- هن کي اوهان جي پاجهئون، آهي نہ ساڙ ڪائي،
هيءَ تـان غـريب آهـي، امـيـدوار تنهنجو.

۲- ٿل هڪ سٽو ۽ بند ٻن سٽن وارو ٿئي، ٿـل جو پهريون پد، بند جي ٻنهي سٽن سان هم قافيہ ٿئي. مثال هيٺ ڏجي ٿو.

ٿل: شـل اوڏانـهـون ايـنـدا،
وٺي خاصيون خبران خبران.
۱- سـون هـن نماڻي کـي، دلاسو ڏيندا،
پرين پاڻهين پاڻ سان، هيءَ گولي گڏيندا.

ڪافي چئوٽي: اهڙيءَ طرح ٽيٽي ۽ چئوٽي ڪافي بہ ٿئي. سچل سرمست جي هڪ چئوٽي ڪافي جي ٿل ۾ بہ چار پد آهن، تہ هرهڪ بند ۾ بہ چار پد آهن. ٿل جي چئني پدن ۾ هڪ جهڙو قافيو آهي. بند جا پهريان چار پـد پاڻ ۾ هم قافيہ آهن، ۽ چوٿون پد ٿل سان هم قافيہ آهي:

تنهنجي حسن ماريا، سوريءَ سنياريا،
انهي ڳالهہ ڳاريا، هزارين هزار.

١- اهي پار آيا، نيزن جا نوايا،
نيئي سرسلايا، تنهن تون اگهار.

جهولڻو ڪافي: هن جو فني تعارف ۽ نمونو ٽئين حصي ۾ ڏنو ويو آهي.

زبان ۽ محاورو

ٻوليءَ ۾ سُريلي محاوري جي لحاظ کان به سچل سائين جو ڪلام نهايت اهم آهي. سندس ڪلام ۾ ٺيٺ سنڌي لفظن ۽ عربي فارسي لفظن جو سهڻو امتزاج ملي ٿو. نه فقط ايترو پر موقعي جي مناسبت سان هندي لفظ ۽ سرائڪي لفظ به آندا ويا آهن. قديم سنڌي شعر جا ڪيترائي لفظ سچل سائينءَ وٽ به نظر اچن ٿا، مثلاً اتو=”ڇيو“ ۽ آتائين=”ڇپائين“. قديم سنڌي شعر ۾ اهو لفظ گهڻو آيو آهي. سچل سائينءَ به اهو لفظ استعمال ڪيو آهي. پراڻي شعر ۾ لفظ ”جر“ ۽ ”جيرو“ به آيا آهن. سچل سائينءَ جي بيت جي هن سٽ ۾ اهي لفظ ملن ٿا:

”ائين **اتائين**، ته هيءَ **جر جيري** نه جهليا“

ٺيٺ سنڌي لفظ ويسهه ۽ وسهڻ هن طرح آندا اٿس:

”وفي انفسڪم افلا تبصرون، ويسهه يا وسهن“

اڌ رات کان پوءِ جڏهن رات ٿري يا پڇي ٿي، تهان کي ”پڇي رات“ چيو ويندو آهي. سچل سائين اهو لفظ ڪيترائي ڀيرا آندو آهي، هڪ بيت ۾ اهو هن طرح آيو آهي:

”سڏڪا ڏيئي سور جا، پڇيءَ رات پٽن.“

هن سٽ ۾ پٽن لفظ به پراڻو سنڌي لفظ آهي، جو هلڪو ڳالهائڻ، پنهنجي ليکي ڳالهائڻ ۽ ذڪر جي معنيٰ ۾ آيو آهي. اهڙيءَ طرح سچل سائينءَ جي ڪلام ۾ ڪيترائي ٺيٺ سنڌي لفظ استعمال ٿيل ملن ٿا، جن مان ڪيترا ته ٻين ڪلاسيڪل شاعرن جي ڪلام ۾ به ڪونه ٿا ملن. نموني طور ڪجهه سٽون هيٺ ڏجن ٿيون، جن ۾ اهڙا لفظ جڙيل آهن:

”تڙ لهي **ثرياءِ**“ شرط لنگهي پيس شهه ۾.

عاشق مستان آگ جي **اولارا** ڏين،
پنيڙ باهه، عشق ۾ **سپورن** سڙن،
اچيو پون **آڙاه** ۾ سر جو **سانگ** نه ڪن،
لائق لعل تين، ڪامي لهسي لوسجي.

سي ڪنهن ويل وهن، اٿن اٿر **اوهيرن** جو،
مري تي مشتاق، **ڪاڪرور** لهي ولهي جي،
نينهن **نهوڙيا نڪٽيان**، جنهن پرڪا پڙين،
هٽي درد **ڌهيون** ڪيا، سندي سپرين.

حضرت سچل سرمست سريءَ جو سرموڙ آهي. سندس ڪلام سنڌي زبان جي سريلي محاوري لاءِ سند جي حيثيت رکي ٿو. سريلي محاوري ۾ ”آن“ گڏي جمع بنايو ويندو آهي، ۽ لاڙ ۾ ”ون“ سان جمع جڙندو آهي. سچل سرمست جي ڪلام ۾ هرهنڌ ”آن“ سان جمع بنايل آهي. نموني طور ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا:

”ڪوران ڪسيان واهڙان، هت ڪلي ٿيا گمنام سيان“

ڪور=نندو واهه، ڪسي=ننڍي واهي، واهڙ=واهه جو جمع. ڪوران ڪسيان ۽ واهڙان آيو آهي.

”سنهن ميرا، **مٽي‌ميرا**، اهڙيون **طرحان** تن“،
”چوليون **چران** تي ڪري، پيو وچٽي واءُ.“

پوئين مصرع ۾ پاڻيءَ جي ”چر“ جو جمع ”چران“ بنايو ويو آهي. ٽئين مصرع ۾ ”وچٽي“ لفظ به آيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: (واءُ) زور سان لڳي يا چٽي. اهو لفظ به سريلي محاوري جو آهي. سريلي محاوري موجب ”بيلي ٿياسين“ معنيٰ ”اختيار ۾ آياسين“. اهو محاورو هن طرح آيو آهي:

”بيلي ٿياسي بره جي، بابو ٿياسي بلي.“

لاڙي محاوري موجب "تياسين" ٿيندو، پر سريلي محاوري ۾ "سين" جي بدران "سي" مستعمل آهي. سچل سرمست جي مٿين مصرع ۾ سريلي محاوري موجب "سي" آيو آهي.

سريلي محاوري ۾ اڪثر مونث وارو جمع "ون" ڳڏڻ سان بنايو ويندو آهي. هيٺين مصرع ۾ "سينڌي=واقفڪار" جو "سينڌيون" ڪيو ويو آهي. خود "سينڌو" معنيٰ واقفڪار. سينڌ معنيٰ واقفيت سريلي محاوري جو لفظ آهي:

"سينڌيون جي سڪن، تنين گوندر گهوريا."

اتر ۾ مٽي کڻڻ لاءِ جيڪي ڪارا ڪم ايندا آهن، انهن کي "ڏلهو" چيو ويندو آهي. ان مان فعل ٺهيو آهي: "ڏلهي چڏيڻ"="پري چڏڻ يا پرڻ". سچل سرمست جي ڪلام ۾ اهو اصطلاح هن طرح آيو آهي:

"ڏلهي چڏيو ڏٺ سان ڏوٽيين ڏيار."

لاڙ ۾ "آءٌ" ۽ "مون" استعمال ۾ اچن ٿا. سري ۾ وري انهن جي بدران "مان" ڪتب ايندو آهي. لاڙ ۾ چون "مون ڏانهن"، سري ۾ چون "مان ڏي". سچل سائين "مان ڏي" آندو آهي:

"منهن ڪري بيٺو ماڏي."

اتر ۾ "چيپي" مان اصطلاح جڙيو آهي: "چيٽ ڪرڻ" معنيٰ: "چوريءَ ڪا شيءِ لڪائي چڏڻ" اهو اصطلاح هن طرح آيو آهي:

"چيٽ ڪري چيڻ ۾، وتن ڪاريهر قتيل."

شڪار ڪرڻ وقت "شڪاري" شڪار کي دوکو ڏيڻ لاءِ هڪ هنڌ باهه پاري چڏيندا آهن، ته جيئن شڪار دوکو کائي ان پاسي نه اچي ۽ ٻئي پاسي وڃي، جتي بندوقچي ان جي تاڙ ۾ ويٺل هوندا آهن. ان باهه کي "اوسر" چوندا آهن. اهو لفظ سچل سائينءَ "روجهه" (جابلو ڳئون) لاءِ هن طرح آندو آهي:

"ڏکيا اوسر ڏينهڙا، ٽيون گذارن هت."

"جانورن جي هلي اچڻ" لاءِ ٻهراڙيءَ جو اصطلاح "پري اچڻ" هن طرح آيو آهي:

"پري آيون پيئي تي، پهاڙئون پري"

مٿين مصرع ۾ هڪ ٻيو ٻهراڙيءَ جو لفظ "پيئي" به آيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "تڙ"، يا جانورن جي پاڻيءَ پيئڻ جي جاءِ.

اُتر ۾ "سِرُ ڪٽڻ"، "موت جو سبب بنجڻ" جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي. اهو اصطلاح سچل سرمست جي ڪلام ۾ هن طرح آيو آهي:

"سالڪ ساز سرود جي، سُرَ سان سِرُ ڪنيو"

ٻهراڙين ۾ ڪن خاص ڪمن لاءِ سڀني ڳوٺاڻن کي سڏي، ڪانئن مدد ورتي ويندي آهي. آخر ۾ ڪين تانهري يا ڪو ٻيو پَٽ ڪارايو ويندو آهي. انهيءَ کي "وريون وهڻ" به چيو ويندو آهي. اُتر ۾ ڪن هنڌ ان کي "وهل وهڻ" به چيو ويندو آهي. انهيءَ موقعي تي جيڪو ساد و رَبُ جهڙو پَٽ ڪارايو ويندو آهي، ان کي "لپي" چيو ويندو آهي. سچل سرمست "وهل وهڻ" ۽ "لپيون" گڏ ڪم آندي ٿو:

"وهين، وهل، لپيون، ٿي پيٽ پاريا تن پنهنجا"

ٻهراڙيءَ ۾ جڏهن به پاڻر نه ٿيندا آهن، نه گهر جي وچ تي پِت ڪيڏي يا پٽر ڏيئي، گهر کي ٻن حصن ۾ ورهائيندا آهن. انهيءَ پِت يا پٽر کي "وِري" چئبو آهي ۽ پِت ڪيڏڻ کي "وِري وجهڻ" چيو ويندو آهي. ننڍين ننڍين جڳهين کي وري "وِريون" چيو ويندو آهي. سچل سائين لفظ هن طرح ٿو آڻي:

"جهل جهڳين کي ڪانه ڪا، وِريون ۽ ويريون"

اُتر جي ٻهراڙين ۾ ”خاصو“ کي ”خاشو“ بنائي ”عمدو“ يا ”سٺو“ جي معنيٰ ۾ آندو ويندو آهي. ”خاشيون“ جوضد وري ”راشيون=خراب.“ آندو ويندو آهي. سچل سرمست اهي ٻئي لفظ هن طرح آندا آهن:

”سي پليءَ لڳي پوءِ چام جي، ٿيون خوراڪين خاشيون“
روءِ هيون راشيون، پر سمي چام سهاٽيون.

پوئين سٽ ۾ هڪ ٻيو لفظ ”سهاٽيون“ ڪم آيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: پسند آيون. هي لفظ ٻم سري جي سحاوري جو آهي. ”اولجلول“ انهيءَ ماڻهوءَ لاءِ چيو ويندو آهي، جنهن کي ملڪ جهان جي ڪا خبر نہ هجي. اهو لفظ هيئن آيو آهي:

”قدر تن کي ڪهڙو، جي آهن **اولجلول**“

”اروڙ“ اتر سنڌ جي قديم شهر جو نالو آهي، پر ان جي لفظي معنيٰ فقط سچل سرمست ٻڌائي آهي. سچل سائينءَ اهو لفظ ڍير، ڍڳ يا انبار جي معنيٰ ۾ آندو آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو، تہ انهيءَ قديم سنڌي لفظ جي معنيٰ آهي: ڪٺي اناج گڏ ڪرڻ. جيئن تہ اروڙ جي چوڌاري سرسبز کيت هئا ۽ اروڙ هڪ وڏي منڊي هو، انهيءَ ڪري ئي ان شهر تي اهو نالو پيو ٿو ڀانئجي. سچل سائين فرمائي ٿو:

”ناپي ۽ ڏت ڏپ جا آٿيو ڪن اروڙ.“

سري ۾ ڪير وارن ڍورن خاص طرح سان مينهن کي سسيون چيو ويندو آهي. وڏيڪ جي معنيٰ ۾ وري ٻهراڙيءَ ۾ ”سجيهہ“ لفظ ڪتب ايندو آهي. اهي ٻئي لفظ سچل سرمست جي هڪ مصرع ۾ هن طرح آيا آهن:

”ساول ڪائي سبزيون، ٿيون سجيهہ سسيون.“

اٽانگي، ڏکئي يا جهيڙاڪار لاءِ ”اويڙو“ لفظ اتر جو ٺيٺ سنڌي لفظ آهي. اهو لفظ هن طرح آيو آهي:

"توڙي اهڙيون اويڙيون، ته يي سمي چام سهاٽيون."

"لجائڻ" جي معنيٰ ۾ اصطلاح "ڪارو ڪرڻ" ڪم ايندو آهي. اهو لفظ سچل سائينءَ هڪ ڪافيءَ ۾ هن طرح آندو آهي:

ڪاروڪج نه ڪيچ ڪي، چپر تان چڏين، وو."

چپ ڪري ويهڻ، يا خاموشي اختيار ڪرڻ ڪي "چپ ڪرڻ" چيو ويندو آهي. اهو لفظ هن طرح ڪم آيو آهي:

"تڏهن چپ ڪرڻ تو چاهي"

"تپائي ڪٽڻ" جي بدران "تائي ڪٽڻ" قديم سريلي محاوري جو اصطلاح آهي. اهو هن طرح آندو ويو آهي:

"تنهنجي دل ڪنئين تنهن تائي."

ڊيچارڻ ۽ ڊپائڻ لاءِ قديم اترادي محاورو آهي:

"سهمون ڏيڻ" ان مان لفظ بنيو آهي. "سهمناڪ" = ڊيچار يندڙ. اهو لفظ سچل سرمست جي شعر ۾ هن طرح آيو آهي:

"**سهمناڪ** سنڌا سي سوڙها"

سريلي محاوري "ورتِ" وٿي يا فرق جو معنيٰ ۾ ڪتب ايندو آهي. سچل سرمست اهو لفظ هن طرح آندو آهي:

" اوڏانهن ورتِ مٿان پوي، گهنگهر اي گهارن "

سريلي محاوري ۾ "بس ڪرڻ" لاءِ قديم لفظ آهي: اوڪاٽجڻ يا "اوڪارجڻ". سچل سرمست جي شعر ۾ "اوڪارجڻ" مان "بس ڪن" جي معنيٰ ۾ "اوڪارڻ" آيو آهي. عام محاوري ۾ چوندا آهن: "پاءَ پاٽي لڳي، ته ڏيان". يعني "سون ڏي منهن نڪري، ته پلؤ يا عيوضو ڏيان". سچل سائين اهو اصطلاح هن طرح آندو آهي:

"مون تي لڳندو ڪو نه ڪو، پيارا **پاڏيءَ پاءَ.**"

ٻين ڪلاسيڪل شاعرن جي سنڌي زبان جي نحوي بناوت وانگر سچل سرمست جي سنڌي زبان جي نحوي بناوت ۾ بہ ضميري پڇاڙيون سلن ٿيون. ”حرف جر“ جي پڇاڙين جا ڪجهہ مثال هي آهن:

(۱) اچي اوتڙياءَ، گهڙيس گهوري جندڙي.

”اوتڙياءَ“ معنيٰ: اوتڙ کان. هيئين مصرع ۾ ”وٽاڻين“ معنيٰ ”وٽاڻن تي“ ڪم آيو آهي:

”پٽاريون پٽن تي وٽاڻين وريون“

هيئين مصرع ۾ ”چپرئون“ ”چپرن مون“ ڪم آيو آهي. هن ۾ پيو ٺيٺ سنڌي لفظ ”چنپ“ بہ آيو آهي:

”جو ڳالهيون ٻڌي تا تهنجون چپرئون وهن چنپ“

هيئين مصرع ۾ ”سورت“ جي ”ت“ تي زير ”اضافت“ ”جو“ جي معنيٰ ۾ آئي آهي:

”اصل انيراءِ جو سورتِ، وَرَ سان وير“

هيئين مصرع ۾ ”اوندوهون = اندوه يا غم کون“ آيو آهي:

”اندوهون آزاد، ڪندا ڪمينيءَ کي.“

”سون کون“ جي بدران ”سونهون“ آيو آهي:

”جو ڏاڏاڻو ڏيهہ، سونهون سور نہ وسري“

هيئين مصرع ۾ ”توڙئون = توڙ کون، منڍ کون“ آيو آهي:

”توڙئون ڪين تنهين هڏ تهڪي“.

هن مصرع ۾ ”خاڪون = خاڪ مون، مٽي مون“ آيو آهي:

”خاڪون هلج خاص تي، ڪر پاٺيءَ کون پرواز ميان“

هيئين مصرع ۾ ”سائين“ جي پويان ”ءَ“ کي جي معنيٰ ۾ آهي:

”عاشق جي الله جا سائينءَ سيبائين“

هن سٽ ۾ ”برهي“ جي پڇاڙيءَ واري ”ي“ اضافتي پڇاڙي ٿي آئي آهي ۽ ”جي“ جي معنيٰ ڏئي ٿي:

”سوٽ سران ٿي سينڌ را، برهي چاڙهيءَ بار“.

انهن کان سواءِ فعل واريون پڇاڙيون به آيل آهن. هيٺ مصرع ۾ ”جهپيون = جهپيون ڏيئي، چڙهيون ڏيئي“ ۽ ”جهيڙيون = جهيڙو ڪري“ آندا ويا آهن. يعني ”ئون“ پڇاڙي ”ڏيئي“ ۽ ”ڪري“ جي معنيٰ ۾ آئي آهي:

”وٽن ماڻڪ موتئين، تنهن کون جهپيون ۽ جهيڙيون.“

اهڙيءَ طرح پڇاڙين جا ڪيترائي نمونا ملن ٿا، جن مان ٿورا مثال مٿي ڏنا ويا آهن. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته سچل سرمست جي شعر جي نحوي بناوت، اهڙي ئي آهي، جهڙي قديم ڪلاسيڪل شعر جي نحوي جوڙجڪ آهي؛ جيڪا ڪجهه قدر هينئر بدلجي ويئي آهي. سچل سرمست سرائڪي زبان جو به اعليٰ درجي جو شاعر آهي. ان کان سواءِ خيرپور ۾ سرائڪي زبان عام هئي. انهيءَ ڪري سندس سنڌي ڪلام ۾ سرائڪي لفظ ۽ محاورا گهڻي قدر آيا آهن. سندس سرائڪي ڪلام ۾ وري ڪي سنڌي لفظ شامل ٿي ويا آهن. فارسي ۽ عربي لفظن کان سواءِ هندي لفظ به نهايت سهڻي نموني جڙيل ملندا. مطلب ته ٺيٺ سنڌي لفظن سان گڏ، ڪٿي عربي ۽ فارسي لفظن جو، ڪٿي هندي شبدن جو ۽ ڪٿي سرائڪيءَ جي سلوڻن لفظن جو سهڻو امتزاج ملندو. طوالت کان خوفان نمونا نه ٿا ڏجن.

سچل سرمست جي ڪلام جي اها خاص خوبي آهي ته جيڪا به تمثيل آڻي ٿو، ته ان سان تعلق رکندڙ منظرنگاري، ڪردارنگاري ۽ سيرت نگاري به خاص انهيءَ رنگ ڍنگ ۽ حقيقت پسندانه نوع ۾ پيش ڪري ٿو. ماروئيءَ جو ذڪر ڪري ٿو، ته ٿر جي زندگي، مارن جي اٺي ويهڻي انهيءَ

رنگ ۾ پيش ڪري ٿو ۽ اتي جا مخصوص لفظ به آڻي ٿو. اهڙيءَ طرح وري سهڻيءَ ۾ درياهه سان تعلق رکندڙ منظر پيش ڪري ٿو، ۽ درياهه سان لاڳاپو رکندڙ خاص لفظ ۽ اصطلاح ڪم آڻي ٿو. سارنگ جي بيان ۾ وري مينهن جي وسڪاري سان تعلق رکندڙ ڳالهيون، انهيءَ خاص لفظن ۾ بيان ڪري ٿو. "روجهه" جبل جو جانور آهي، جو ڳئون سان مشابهه هوندو آهي. ٽري ساڻهن وانگر هو به برسات پوڻ کان پوءِ پنهنجي ماڳ موٽي ايندا آهن. "روجهه" جي تمثيل سچل سرمست کان سواءِ ڪنهن به سنڌي شاعر نه آندي آهي. روجهه جي بيتن ۾ وري جبل جو ذڪر آهي ۽ روجهه جي گذران جو بيان آهي.

اهڙيءَ طرح "نوريءَ" جي ذڪر ۾ مهاڻن جي رهڻي ڪهڻي، انهن جو قوت گذران، ڍنڍن جي پيدائش، ڍنڍن جا منظر، ٻيڙين جا نظارا ۽ اهڙي قسم جون ٻيون ڳالهيون نهايت سهڻي رنگ ۾ بيان ٿيل ملنديون. ان کان سواءِ مهاڻن جي رهڻي ڪهڻي ۽ ڍنڍن سان تعلق رکندڙ خاص لفظ ۽ اصطلاح به موزون ۽ مناسب نموني ڪتب آيل آهن. سسئيءَ جي بيان ۾ وري ونڊر جي وات جو ذڪر آهي ۽ جبل جهاڳڻ جا منظر آهن.

جوڳين جي بيان ۾ جوڳين جي جٽائن، تپسيائن ۽ انهن سان تعلق رکندڙ ٻين ڳالهين جو ذڪر آهي. مطلب ته "جهڙو ديس، تهڙو ويس" جي مصداق هر تمثيل ۽ هر ڳالهه کي انهيءَ رنگ ۽ انهيءَ زبان ۾ بيان ڪيو ويو آهي.

انتخاب

حصو ڀهريون

بيت

وحدت ۽ ڪثرت

(۱)

هڪ سفر ساعت، ٻيو سفر سال ٻـو،
ڀهريون تا راحت، پويون تا ڀوءِ رهيو.

(۲)

جڏهن وهين فڪر ۾، خاصو ڪري خيال،
تڏهن فرق وارا في الحال، بند ٻڌندءِ وچ ۾.

(۳)

حڪم هلي ٿو جنهن سان، سو ڪر پيدا پاڻ،
صورت سا سڃاڻ، منهن ڪري مورت ڪي.

(۴)

"تون" هي سان تون ليين، "مان" ليان "تو" سان،
"تون"، "هي"، "آءٌ" سڀهين، "لا" ۾ موجودات ٿي.

(۵)

جاڏي ڪياڙي، سجدو تاڏي نہ ٿئي،
جاڏي سهاڙي، سجدو تت صحيح ٿيو.

(٦)

جيڪي آهي هيتِ، هُتِ ٻہ آهوئي آئي،
پڃ اهائي ٻيتِ، تان تون اهوئي رهين.

(٧)

جهڙو آهين تهڙو هوندين، فاني ٿيندين ڇا؟
سُڌ پنهنجي سِرَ جي، ڪامل پيَرءَ ڪا،
ڳالهہ نہ سمجهيءَ سا، آوازي "آناالحق" جي.

(٨)

سچل سارو سچ ٿيو، منجهان ڪثرت ڪل،
الف مون آدم ٿيو، ڪري هنگامو هل.

(٩)

آچي او ترڙياءَ، گهڙيس ڳهوري جندڙي،
چڙهيس ڏاڍي چاهہ مئون، مستي موج مٿاءِ،
تڙ لهي ترڙياءَ، شرط لنگهي پيس شهہ ۾.

(١٠)

ساٽ ڪريان تان مُشرڪ ٿيان، ڪچان تان ڪافر،
انهيءَ وائيءَ ور، ڪو سمجهي "سچيڏنو" چوي.

(١١)

سَچُ سچايو سن ۾، ڀاڪ نہ ٻاهر وجهن،
وتن ويڳاڻا ورهہ ۾، نيٽين ننڊ نہ ڪن،
سُڌڪا ڏيئي سورجا، پيئي رات پٽن،
پنهنجي پر ۾ پاڻ ڪي، ٿا پرتئون پچائين،
سکيو سامين ڙن، عشق اهو سي آويءَ ڪان.

(١٢)

حدين وچي هر ڪو، لاحد وچي پير،
سچو سو فقير، جو حد لاحد لنگهي وڃي.

(١٣)

پاڻ وڃائي پاڻ، ڳولهي لهج پاڻ کي،
پاڻ منجهان ئي پاڻ کي، پوندي پاڻ سڃاڻ،
مسڪڻ آڪر هيڪڙو، سوئي ڪير سڃاڻ،
اهو آتشي آهيان، ڀلا انهيءَ ڳالهہ جو.

(١٤)

ڏيو ھاري سج کي، ٿي ڏاھرين ڏٺو،
ڪٿو ۽ مٺو، چرين ساڳي چت ۾.

(١٥)

ھڪڙو ڏٺم مسوج ۾، تنھن ۾ مير ملاح،
مچيون مارن اوچتي، بانڪا بي پرواھ،
لھر بحر جا حاڪم جاڻي، شوريا وتن شاھ،
ھند سند تي فلڪ نہ آڻن، مارن ملڪ سپاھ،
وائڙا رکن تن مٿان، ويچارا ويساھ،
آسرا آديسن جا، آھن منجھہ الله،
ڏيئي پاند پناھ، رکي وندو راج کي.

(١٦)

قوس قزح ڪمان، ابرو عجيبن جا،
ضرب ظلم جي زور سان، اچلن الامان،
سل ھڻن ٿا سيني ۾، پنبڻين جا پيڪان،
نيزا نيھہ نشان، ”سچل“ سرھا ٿيا.

(١٧)

ڪجا ڪج محراب، منھن تي محبوبن جي،
ڏنگا ونگا واھ، واھ، مصحف جا اعراب،
سٺون سيپارن جون، پڙھڻ ٿيون ثواب،
برھہ سندا باب، ”سچل“ سي ختم ٿيا.

(١٨)

ساقي ڏيج سٺي، سرڪ صراحيءَ مان ڪڍي،
پڪ پيارج پارڪو، محبت جي مٺي،
پيئڻ سان پٺي، پاڻ ڏيان جيئن پاڻ کي.

(١٩)

قطرا آب عرق، سونھن سڄڻ منھن تي،
جرڪن جھلڪن ٿا ائين جيئن پنھين ماڪ سرڪ،
داتا ڪن درڪ، دل ۾ درديلن جي.

(٢٠)

مصحف پاڪ چوان، مُنهنڙو محبوبن جو،
آيتون منجهه عشق جون، مطالع ڪيان،
قاري آچي ڪو پڙهي، هِجي هيءَ روان،
حرف سڀ سنوان، ڏنگو ڏسان ڪينڪي.

(٢١)

گوندر گُهمي جي لهان، تان سڪ سوين ساڙيان،
آءٌ پڻ ڪيئن پاڙيان، ڏک سکن سان سر تيون.

(٢٢)

آتران اوري، ڪئي چمڪٽي چمڪاٽ،
آتان ڪيائين اوچتي، لس بيلي تي لاٽ،
سنڌل ٿيا مڪران تي، گوڙن جا گڙگاٽ،
ڪڪرن مٿان ڪيچ جي، ڦڙڪي ڪاڏا ڦاٽ،
وري ورٺون واٽ، "سچل" سائي سنڌ جي.

(٢٣)

"سچل" سائي سنڌ جي، وري ورٺون واٽ،
جهڙ ڦڙ جهلي آئي، جهڙڪو ڏيئي جهاٽ،
وسي پيا وڏ ڦڙا، گهيڙ پُسائي گهاٽ،
لاٿي آج آسات، سارنگ سنگهارن جي.

(٢٤)

سارنگ ساري رات، رڻن مٿي ريج ڪيا،
پڪن پرڙا سوئيا، پرهه ڦٽي پريات،
پٽن تي پڌرا ٿيا، گل ڦل ياتون پات،
وائي سڀ ڪنهن وات، "سچل" سارنگ سات جي.

(٢٥)

وات ڪري وائي، آڄ پڻ ڪانگ قريب جو،
ڪي جو چيائين چنهب سان، تنهنجي لڄ ڏاڍي لائي؛
آندر ڪني آئي، جڻ جَر چيري سندڙي.

(٢٦)

سَرَ سنوار يو سِرَ ڪي، سِر سنوار يو سَرُ؛
جو آهي سورت وَرُ، سو ڏيڻ ڪان ڪتي ڏري.

(٢٧)

يـانَ ويهي ٻئي، تـو تندڙي تنـواري؛
ساري وري منگتا، تـو جنـدڙي جيـاري؛
گهر تـه ڏيـان ڏوليون، سـوتـن مهاري؛
پره جـو تـو پريم جي، آءُ پڪڙي پياري؛
سـافـا وٽ هـي موتئين، جـڙاءِ جواهري؛
سلطنت سـاري، سالڪ تـو صدقي ڪريان.

(٢٨)

آهيان سوالي سِرَ جو، گهوٽ نه گهرجي راڄ؛
مگتو نـا محتاج، مـاڻـڪ موتي مـال جـو.

(٢٩)

سـورت متان منگتي، گهوران تـي گهوري؛
رپا سـون سبـيـل وٽ، تـارازيءَ تـوري؛
مـتـو وڃ نـه منـگـتـا، محـبـوبن مـوري؛
لائق نه هڪ توري، سورت تنهنجي سرين.

(٣٠)

وهين وهل ليپون، تي پيٽ پار يا تن پانهنجا،
ڏنيون ڏٽ ڏپ جون، تي جهپرين جهپيون؛
ڪکيءَ خاطر ڌپيريون، ڌپڻ منجهه ڌپيون؛
جي ڪاڻن پيڻ پپيون، سي چـُوريءَ تي چريون ٿيون.

(٣١)

هيسن لڳين ليڙيون، سُنهن نه موچاريون،
سي ٿو چام وهاري وٽ ۾، ڪري ملاحن ميڙيون؛
ٿو ڀڳيون جوڙائي ڏي، ڀهڳڻ تن ڀيڙيون؛
وٺن مانڪ موتين، تنهن ڪئون جهپيون ۽ جهيڙيون؛
توڙي آهڙيون اوڙيون؛ ته پي سمي چام سُهائيون.

(٣٢)

پارس لڳي سون ٿيون، لوهائيون لوريون؛
جهل جهڳڻ ڪي ڪانه ڪا، وريون ۽ ويريون؛
محلين رهن مير جي، سُهائيون ميريون؛
سمي ڏنا سهاڳ ڪي، سهج ۽ سيريون؛
ڪو جهين مان سهٽيون ٿيون، جهٽ پٽ جهپيريون؛
تماچي تيريون، ڪينجهر جون ڪينيون ڪٿي.

(٣٣)

لانگو تيون لاشيون؛ هيون وهه وهل جي وچ ۾،
سي پلئه لڳي پوءِ چام جي، ٿيون خوراڪين خاشيون؛
لعلن ياقوتن جون، وٺن ڪينهن ڪماشيون؛
جن پاسا هريل پن تي، تن فراشين فراشيون؛
تا پي تماچيءَ ڪي، ڪن طرحين تلاشيون؛
روءِ هيون راشيون؛ پر سمي چام سهائيون.

(٣٤)

سُهائي جي من ۾، نه هو گيرب گاهه؛
نيٽن سان ناز ڪري، ريجهائين راهه؛
سمو سيني ڪانهه؛ وٺي ويٺي پاڻ سان.

(٣٥)

ڪيچئون آچي قافلو، مون وٽ ٿيو مهمان؛
"سچل" ساري ساٿ جو، مون آرياڻي اڳوان؛
مولي مهربان؛ نذر نمائيءَ تي ٿيو.

(٣٦)

گولئين گڏيندياس، پورهئي ڪارڻ پاڻ کي،
پنهنجي تان پرينءَ کي، 'سائين' سڏيندياس،
ڪنهن چڻ نہ چڏيندياس، ههڙن هوتياڻن کي .

(٣٧)

پورهيت چام پنهونءَ جي، اصل ڪئون آئين،
تون گولن سندي گولڙي، هو سندءَ ٿيا سائين،
ڪاپــو ڪمائين، ڪٽلو ســاري ڪيچ جو .

(٣٨)

ڏوليا تــو لــئہ ڏيٺ ۾، آءٌ وتــان ويگاڻي،
راتيو ڏينهان اوتــيــان، پنبڻين مــان پــاڻــي،
لٿا مــون ليڙيون ٿيا، هــيءَ پــوتــي پراڻي،
تہ بہ راڻي جي راڻي، سرتيون سڏن ساڻيهہ ۾ .

(٣٩)

ڳڻون چار يندس ڳوٺ جون، ڪاڻ ڪنين جي ڪاڻ،
اهــا روح رهاڻ، مــن پــي ميلي محب سان .

(٤٠)

ريجهي روح رانجهي ســان، ڪيــڙو ڪپڙ تــال،
وڏوڻ وجهي وچ ۾، چوچڪ ڏسي چنڊال،
مــادر مهٽا جڄها، جهيــڙي جهــنــگ سيال،
مٺو مون مهوال، مون ڪان مور نہ وسري .

(٤١)

جــوڳــي آيــو جُوءِ ۾، مرڪٽو مــٺدار،
مرليءَ مستانا ڪيــا، جنهن جي لــک هزار،
ڪاريهر ڪـــردار، نــيــلا نــاڻ نــوانيــا .

(٤٢)

ورونا ويڙهيچن جا، اهي سوتئين مالهڙيون،
راس نہ آچن روح کي، ڏالھہ ۾ ڏالهڙيون،
سنگهارن جون سومرا، چڱيون چالڙيون،
جو فخر ڦوکي سنديون، کن دانہ دالڙيون،
ورسي لويون لاک جون، پن شال ۾ شالڙيون،
آئي پهر آهن اکيون، منهنجيون عمر آلڙيون،
کامل تنهنجي کوٽ ۾، وجهان ملکين ڦالڙيون،
شال سنڌو سو ڏٺي، مون نذر نالڙيون،
وجي ڳُجهيون ڳالهڙيون، کندس سرتين ساڻ سانيهہ ۾.

(٤٣)

هت ڏيئن مارو ڏاج ۾، چاٽي چارڙيون،
پيون آهن سپ کي، اهي ويڙهيون وارڙيون،
سي چوندن پيون پرهہ جون، نائي ڏارڙيون،
وجهن گوندن سنديون، ڳچيءَ ڳارڙيون،
پوءِ کنيو کارڙيون، وڃن لوئڙ يار يون لوءِ ڏي.

(٤٤)

عمر آچيا کپڙا کاٽياريون کن کيئن،
جهڙي آيس جيئن، شل تهڙي مارن ڏي وڃان.

(٤٥)

کچو سچو کين ٿي، توڙي آچي رنگ،
سچي سنڌي سنگ، کچا سچا ٿي ويا.

(٤٦)

هٿي هٿي هچ ٿي، هت تيس هيٺا،
سپاريائين "سچو" چوي، لاکي کي ليٺا،
ٻڌنديءَ جا پيٺا، ساهڙ کيا سير ۾.

(٤٧)

دلي سا هئي دل، دادليءَ دلير جي،
انهيءَ ڏنس اوچتي، جل آندر اجل،
کل نہ هوئي کنپار کي، تہ خ کيءَ منجهہ خلل،
منهيءَ جو محل، پرزا پاڻيءَ ۾ ٿيو.

(٤٨)

جي تون مارڳ تي مرين، وڏا طالع تو،
سانول سا ڳي سو، متان تو همت ڏي.

(٤٩)

آئي کانگ ڏنياس، کتابت قريب جي،
پڇهو کتيندي پٽ پيس، چوهون تند ڇنياس،
پيجون پيچ ٿياس، روئندي چولي چڪ ۾.

(٥٠)

سنيها جي سجڻان، سي ساري ڏنائين،
ائين آتائين، تہ پاڻ نہ آئيج وچ ۾.

حصو ٻيو

ڪافيون

(١)

هيڏي هوڏي نہ نهار،
تنهنجي ويڙهي سو يار وسي ٿو.

١- ساڻ سدا آهي تان تنهنجي،
پرين نہ آهي ٻي پار.

٢- ڦولهي لهج پاڻ مان،
چو ٿو وڃين وڻڪار.

٣- "وفي انفسکم افلا تبصرون"،
ويجهو ڪيم وسار.

٤- پرين نہ پڇ پنڌڙا،
تون "سچل" پاڻ سنيار.

(٢)

ٻول نہ ٻي ڪنهن ٻل،
تون تہ آدم ناهين.

١- لکو ٿو لاتيون ڪرين، جيئن باغ اندر بُلبل.

٢- ملڪن ٿي سجدا ڪيا، واه مٽي تنهنجو مُل.

٣- ڪير ٿپائي ڪير ڪُڏائي، شاه بنا دلدل.

٤- احد منجهارئون آحمد سڏايءِ، هئين تا پاڻ آصل.

٥- "سچل" چوي سچ ٿي آئين، ڪونهي تُنهنجو تُل.

(٣)

جيئن سج آهي پريشان،
سوئي گهولي سج کي.

١- مچلي جيئي آب سان، آب پـڇـي طـغـيـان.
٢- تـارو پڇي نجم کي، سـوج پـڇـي سـهـراڻ.
٣- ڦڙي پڇي مينهن کي، شـاه گهـولـي سـلـطـان.
٤- هـو مڙيئي پـاڻ ٿيو، ڪـيـر ٿـيـا حـيـران.
٥- "سچو" جي صفت ۾، اهـو بـاريءَ ڪيو بيان.

(٤)

عاشق ڏسڻ ۾ آيو، محبوب گل سناسي،
عبرت عجب عجائب، اسرار رنگ عباسي.

١- بَرهـي جي اک بـيـنـي، ڪـانـي مـثـال چـيـنـي،
توڙي رنـگـون رنـگـيـني، چينيءَ جي سٽ نہ ڪاسي.
٢- گـل آب جـاءِ جـاتـي، مـحـبـوب راز تـاتـي،
عاشق ڏسڻ ڪئون ڪاتي، رهـنـدو پتنگ پـيـاسـي.
٣- "صورت" ۾ جاءِ "دم" جي، دم ريءَ نہ صورت ڪم جي،
دم ۾ جا لذّت غم جي، وه واه ڳالـهہ خـاصـي.
٤- اِبـلـيـس جـي وڏائـي، هـر سـانـس تـي سـوائـي،
جـيـوڻ تـہ دم پـلائـي، نـہ تـہ تحت نحس ناسي.
٥- ثابت "سچل" سچاري، يـارن جـي يـاد يـاري،
وحدت جـنـيـن وسـاري، تـن تـن مـڻـي اٽـاسـي.

(٥)

پاڻ پنهون آءٌ آهيان، آڙي پينر پلي ناهيان.

١- ٿيون منڪر ڳالهہ انهيءَ ڪئون،
چـؤ تـڏهـن پيو چاهيان.

۲- ڪيچ پنهور ٻي وسنو آسانجي،
کهڙي طرف آءَ ڪاهيان.

۳- هر ڪو چوي تا سهسين عاشق،
نانءُ پاڻ ٿي تون لاهيان.

۴- هت هت آهي صورت منهنجي،
ڏاهم نہ ڪو ٻيو ڏاهيان.

۵- پنهنجو پاڻ ٿي سان يار،
"سچو" ڙي، نينهن اهوئي لايان.

(٦)

محبوب گولهي ڏس من ۾،
من ۾ اٿئي سو تن ۾.

۱- واهہ ڪاريگر ساز بنايئي،
"ڪُن فڪيون" جي ڪن ۾.

۲- ٻي فائدو بازار گهمين تو،
گل ڦل باغ بدن ۾.

۳- چوريءَ چوريءَ سير ڪرين تو،
تنهنجو چاهہ چمن ۾.

۴- "سچل" سائين صحي ڪري چاتم،
يار گڏيو ڪک پن ۾.

(۷)

چؤ ميان عشقا ڪيئن، تون سوين سيل بنائين ٿو!
يا تون آهين ذات ديوانو، جو ڪيڏا ڏاهم ڏهائين ٿو.

۱- ڪاٿئين ملا قاضي تون،
ڪاٿئين سيد سڏائين ٿو.

۲- ڪاٿئين مغ برهمڻ تون،
ڪاٿئين ٻانگ ٻڌائين ٿو.

٣- ڪاٿئين سنهن ۾ محراب،
ڪاٿئين تلڪ لائين ٿو.

٤- ڪاٿئين تسبيحان تون سورين،
ڪاٿئين جڻيان پائين ٿو.

٥- ڪاٿئين پيرين آهين پيادو،
ڪاٿئين بور بچائين ٿو.

٦- ڪاٿئين منبر واعظي،
ڪاٿئين پوٿيون پڙهائين ٿو.

٧- ڪاٿئين زربفت قبائون،
ڪاٿئين ليڙان لڙڪائين ٿو.

٨- ڪاٿئين ڏيئي شرعي فتويٰ،
ڪاٿئين منصور مارائين ٿو.

٩- ڪاٿئين هنومانُ ڪوٺائين،
ڪاٿئين ڏهيسر ڏسائين ٿو،

١٠- ڪاٿئين ٿئين رام يا سيتا،
ڪاٿئين لڇمڻ لڪائين ٿو،

١١- ڪاٿئين نمرود اِبراهيم ٿي،
ڪيئي بيک بنائين ٿو.

١٢- ڪاٿئين ٿي فرعون يا موسيٰ،
سڀ صورت ۾ سمائين ٿو.

١٣- ڪاٿئين ٿي بادشاه ملڪ جو،
سارو ديس ڏبائين ٿو.

١٤- ڪاٿئين ٿئين غرض گداگر،
ڪاٿئين ٽوليون ٽڪائين ٿو.

١٥- ڪاٿئين مفتي تون ”خدائي“؛
ڪاٿئين ’آنا الحق‘ فرمائين ٿو.

(٨)

حڪم تنهنجو ٿو هلي،
پر ڏوهه پاڻ ئي ڪي ڏيان!

١- آهي ”فَعّالٌ لِمّا يُريدُ“،
ناڻ هيءَ ڪاڏي نيان؟

٢- آهي ”وَبي يَنطق و بي يُبصر“،
ته نه تورِيءَ جيان.

٣- جاڏهن آچي ظاهر ٿئين،
هل هيج مان تاڏي هيان.

٤- ”يرجع الي آصله“،
سڻ مام هيءَ موهان ميان.

٥- گمنام غمزي ۾ ڪرين،
ساڳيو سچل سوئي ٿيان.

(٩)

پڇو نه سُنهنجي ذات،
جوئي آهيان سوئي آهيان.

١- آچڻ آسانجو ٿيو اتاهين، جاتي ڏينهن نه رات.
٢- ظاهر آهي زبانئون منهنجي، ”الاقرب“ سندي ڪلمات.
٣- ”سچل“ سر سهي ڪيو پنهنجو، عشق منجهان عشقات.

(١٠)

پيو ڪو چاڻ محض گناه، هرڪنهن صورت آپ الله.

١- ڪٿي گدا گدائي والا، ڪٿي شاهنشاه.
٢- دونهان ڏيک متان ڪو پولي، اولي ابر ساه.
٣- ”ونفخت فيه من روحي“ آهي، سهي ڪر ساه.
٤- خلق الاشياءَ فهو عينها، اهو قول گواه.
٥- صورت منجهه ”سچل“ جي، بولي پاڻ ئي بيپرواه.

(١١)

دم دم جا ديدار، وو، آپر آسانجي نار تي.

١- بگا ڏاند بڌائون بيٺي،
تن جي ڳالهه ڪريان آءٌ ڪيهي،
وهن ڏارو ڏار،
ڳاڏيءَ جي ڳنڪار تي.

٢- ڀاروني هڪڙي، چڪريون پئي،
ارا انهن جا آهن اهيئي،
وهن بارو بار، وو،
لسٽ واري للڪار تي.

٣- ڦرهيون ونگڙيون، آهن اوڀاريون،
اڙيون سونهن مال موچاريون،
جهلڻ جا جهلڪار، وو،
لونن واري ڏڏڪار تي.

٤- ڍڍي چونڪ جوئر جا نسري،
ڳنا تنهن جا ماکي مصري،
کيرن جا بہ خمار، وو،
آهن پيهي واري ڀونجار تي.

٥- ڪانگ ڪانگيرو، وهين واهيرو،
ڪپر ڳيرن ڪيو آچي گهيرو،
ڳوڙهن جا وسڪار، وو،
جهرڪن جي جنسار تي.

٦- آيو نيسر پرڙچ ۾ پاٺي،
مرشد آچي تيڙم ساٺي،
سا جوئر پچاير جار، وو،
آهن ڪم "سچل" جا ڪلتار تي.

(۱۲)

نہ مان مريد نہ مان پير،
ساري فقر جو فقير.

۱- نہ مان حاڪم، نہ مان ظالم،
آهيان آمت جو آسير.

۲- نہ مان طاعت، نہ مان تقويٰ،
آهيان وره جو وزير.

۳- نہ مان گهمڻ، نہ مان گهتڙ،
آهيان عشق جو آسير.

۴- نہ مان ڪُچڻ، نہ مان پُچڻ،
آهيان دوست لِءِ دلگير.

۵- "سچو" بَدو محڪم سر تي،
محبّت جو منڌير.

(۱۳)

آسين آهيون! ڇا آسين آهيون؟
ٻيلي، نہ ٿا ڄاڻون، ڇا آسين آهيون.

۱- ذري باران برساتيون لايون،
ذري پرن تيون وڏيون باهيون.

۲- ذري پڙهون ٿا نمازان روزا،
ذري لوچَ متي تون لاهيون.

۳- ذري چئون ٿا "آهيون" "آسين ئي"،
ذري چئون ٿا "آصل ناهيون".

۴- ذري آرام آهي من دل کي،
ذري وهايون نيڻئون واهيون.

۵- ذري چئون تا "آسان پاڻ سڃاتو"،
ذري چئون تا "آسين چاهيون".
۶- "سچو" اصلئون سوئي آهين،
تاهم هتي پيو ڪيهو ٿاهين.

(۱۴)

مون ۾ عيب اپار،
سجڻ تنهنجي پانهڙي آهيان!

۱- پانهن جي آءُ پانهي آهيان،
ساري سپ چمار.
۲- هئان هميشه هوت سان،
شال نه ٿيان ڌار.
۳- هيءُ سر صدقي توتئون،
سسي ساڻ ڪپار.
۴- اوچڻ ڪنديس اکيون،
پتر ڪنديس وار.
۵- ساه "سچو" جو سوگهو ڪيڙو،
رکي يساراٽو يار.

(۱۵)

مان پرينءَ پهچائي، هي نياپو ڪو نيئي!

۱- ڳچيءَ پائي ڪپڙو، پاچياٽيءَ پرچائي،
حال ڏسي وچ هيئي.
۲- پرين ڏسج پاڻ ڏي، چت نه وچ مون تان چائي،
يار اسان ڪان پيئي.
۳- الله ڪارڻ آءُ تون سائين، پانهي تي پاڏائي،
بخش اسان کي پيئي.

۴- اوهان ڀاڄهون سپرين، ويئي سو ورهه وسائي،
ڪانگ آڏائي ڪيئي.
۵- دراوهان جي دلبر سائين، "سچو" ٿو سگ سڏائي،
ٻڌي ٻانهون ٻيئي.

(۱۶)

حُبَ قَبي ڪيم هائي، ماريس تنهنجي مائي،
الله جائي.

۱- تنهن ڏينهن لاڪون يار اوهان سان، لايو نينهن هن نمائي،
الله جائي.
۲- ويئي ڏسان واٽ اوهان جي، آءٌ پُڇي هن پائي،
الله جائي.
۳- جيهي تيهي آهيان اوهان جي، سائين تون پاڻ سڄائي،
الله جائي.
۴- راتيان ڏينهان يار سڄڻ ميان، تن توئي ڏي تائي،
الله جائي.
۵- ڏوڙا طالع ٿين "سچوءَ" جا، الله جي توکي آئي،
الله جائي.

(۱۷)

حال اچي ڏس هائي، وهي ٿو پنبڻيون پائي،
پاڻ جائين!

۱- آءٌ ڪنيزڪ مُلهه خريدڻ، سائين تون پاڻُ سڄائين،
پاڻ جائين!
۲- سڏِ لهج تون سگهڙي تنهن جي، جاني ڪَيَوَ جوگيائي،
پاڻ جائين!
۳- ڏيئي ڏيکاري پاڻ ڇپايَوَ، پلي اها توکي پائي،
پاڻ جائين!

۴- روز ازل کون در تنهنجي تي، والي سان هيءَ وڪاڻي،
پاڻ ڇاڻين!
۵- سيني اندر يار "سچوءَ" جي، سڪ سندءِ ساماڻي،
پاڻ ڇاڻين!

(۱۸)

هاري سو پاتشي هارُ،
تا آءُ ڇام ڇنيسر آوڙان!

۱- جنهن دوست ڪسايو دم ۾، ست اهو سينگار.
۲- هتئون پئي تنهنجي آهي، روئين ڇو زارو زار.
۳- ڏاڍو هيڙو درد جو، جنهن ڪيو بهشتئون بيزار.
۴- ڏوهه نه تنهنجو ڪونه هو، پر نينهن ڪيو نروار.
۵- پلنگئون پئينءَ پٽ تي، ڪري گوندر گفتار.
۶- "سچو" سهي جي ڪرين، هي هو عشق جو اسرار.

(۱۹)

منهنجو سو دل سارئي ساهه وو،
راڻا رسامن سان ماريئي!

۱- وِيئي ڪڙهان ڪاڪ تي، آئيسندو ءِ الله.
۲- هن مئيءَ جو ميندڙا، توکي ڪيهو پرواهه.
۳- سندو اچڻ تانهنجي، روز نهاريان راهه.
۴- گهڙي اوهان جي ٿي گهران، چت اوهان جو چاهه.
۵- مهر ستو ناهه ڪو، جيڪس منهنجو بخت سياهه.
۶- ڪوڏئون قرباني ڪري، "سچو" ساهه پساهه.

(٢٠)

جو اڱڻ پيهي آج آيو، سو سامي مون تا صحيح سڃاتو!

١- بيراڳيءَ جو بيک کري، تنهن کيڏو هُنر هلايو!

٢- سِرِ جهنڊُون جوڳين واريون، تنهن لڱين بسمو لڳايو.

٣- مرليءَ مست آواز انهيءَ جي، منهنجو روح ريجهايو.

٤- رانجهو تخت هزاري وارو، مولي آڻي ملايو.

٥- عطر عنبير انهيءَ جي کارڻ، مون تان مُشڪ ملايو.

٦- پياري هي سر پاڻون چاڻي، "سچوءَ" کي سمجهايو.

(٢١)

ساريان آءٌ تا لوءِ پنهنجي جون لويون،

عمر گهوريا هي پٽ پنيهر، ميان!

١- هت ويڙهيچا، وو، ويٺا ورهائن ڏيهاڙيون،

سي ڏونرن سنديون ڏويون.

٢- سنگهارن ڏي سوز سنيها،

آءٌ ٿي روز مُنجهان رويون.

٣- کنڊيون ڪوڪڙ سنديون، ميان،

ڳچيءَ پائن ٿا، هت پيڪا پويون.

٤- صبح سانجهيءَ ڪڻ خوشيءَ سان،

اهي سي تا آب پريون اويون.

٥- پاندين پائن پسيون، ساڳين سگر سنگهار،

"سچو" سي سويون.

(٢٢)

لڙ وهي لوهاٽو، يار، وي!

١- سا ڪيئن ترسي تار ۾، جيءَ جنهين جهوراٽو.

٢- ڪاهيو پوي ڪُنن ۾، ڏنس عشق اوراٽو.

٣- ساھڙ ٻاجھون ساھ کي، کيو ورھ ويڳاڻو.
٤- سانول سدا آھ مون، اوھين سيئي ٽيون چاڙو.
٥- پڇندو آچي پاڻھين، ”سچل“ يار سياڻو.

(٢٣)

آئين ھلي ھين جاءِ، ھڪ ساعت ڪارڻ سانگيئڙا.
١- ڪا گھڙي نيباھ نہ چاڙج، پيچُ نہ تنھن سان پاءِ.
٢- ”آلڊ“ نيا ساعتہ“، اھو نڪتو دل سان لاءِ.
٣- جا ڏنھن آئين تون، وڻجارا، وري وڃڻ اوڏنھين آءِ.
٤- دنيا ۾ دمَ ڪيئي گذاريئي، ”سچو“ سجڻ جي ساءِ.

(٢٤)

منجھئون نيڪيءَ ۽ گناھ، پوندءِ ڪل نہ سندي اللهہ.
١- باطن ۾ تون پانھنجي، ناميا وِجھہ نگاھ.
٢- ريءَ پروڙڻ پانھنجي، ٻي راست نہ آھي راھ.
٣- غير نہ پانئج پاڻ کي، دُوئيءَ ۾ داناھ.
٤- ھادي حق الحق تا، مون کي اھا ڪئي آگاھ.
٥- حقيقتان حال جون، چئي ڪيم اداھ.
٦- تارڪ ٿيءُ، پوُ توحيد جي، دانھہ! منجھ درياھ.
٧- چئين قبلئون چُورُ ٿيءِ، سِر، شاھي رَک ڪُلاھ.
٨- ”سچو“ سچي ڳالھڙي، سلڻ ناھي صلاح.

(٢٥)

حُسن تنھنجو ٿو اچي، طرحؤن طرح ڏيکار ۾،
ھڪُ ھئين، آئين وري، ڪنھن شوق مئون شُمار ۾.
١- ڏورئون انھيءَ دم ڏور ٿيا، واقف پيا ويچار ۾،
حاصل نہ تن، جي ئي پيا، آھن سندي انڪار ۾.

۲- محروم ٿئين، منهن جي وجهين، هن تن سندي طومار ۾،
جي ٿو چوين، آءٌ شاهه ٿيان، ڪم ٿي يڪايڪ يار ۾.

۳- رک هوش، تا مدهوش ٿي، غمزو اٿئي گفتار ۾،
ساري پوئي سڌ تا صحيح، جي رخ رکين رفتار ۾.

۴- پوءِ تا پڇج هيءَ ڳالهڙي، اول اڇج آعتبار ۾،
قابل هئين ڪر پانهنجي، صورت صحيح سنسار ۾.

۵- ڪر گوش تون درگوش جي، ديدان رکين ديدار ۾،
آهي "سچوءَ" تي نام جو، ناهي ٻيو نروار ۾.

(۲۶)

مرد ٿي منصورُ چؤ، نہ تہ ڪيمَ چؤ منصورُ آن.

۱- منصور جي منزل اتي، ڏاڍا تماچا ٿُهمتان،
سگهہ نہ جي ساري سگهين، منهن رکين تنهن ڏي متان.

۲- چو چوڪراٺيءَ ۾ پئي، رانديون روين راتيان ڏيهان،
احوال سڀ اسرار جو، عشق ڪي آهي عيان.

۳- ٽڙڪو ٽڳيءَ جي ٿاهہ جو، ناحق ڪرين ٿو ناتوان،
هُن ڪي چيو هن ڪي چوين، آهيان لاهوتي لاطمعان.

۴- منصور جي تنهن ملڪ تي، آهن سدا نُڪتا نوان،
سُڻ "سچو" تون سمجهہ رکُ، توکي چڱائي ٿو چوان.

(۲۷)

هُتئون هوت هلي وي عاشق، دوست دلاسو ڏيندو.

۱- وڄهج ڪم ڪريم تي، ٻي ڳولهج ڪامَ ڳلي،
پاڻهي پٺيءَ تو ايندو.

۲- پڪا پڪسن سامهان، تُنهنجي ساڳ ملي،
اوڏا آئي آڏيسندو.

۳- آچڻ سنڌي آن جي، ويندو روح رلي،
ٿورو ٿورياڻيءَ ٿيندو.

۴- جا ڪُجهي هوتن من ۾، سا ساٿين ڳالهه سلي،
پُنهل پاڻ سان نيندو.

۵- ميهر پنهنجيءَ سان تو پرين، انهيءَ پت پلي،
وي ”سچو“ نانءُ سڏيندو.

(۲۸)

ميندرا آءُ ميان، هت وڃي ڪانگ اڏائيان.

۱- تو سارينديَ سُپرين، هيت سوڏا ساهه ڏيان.

۲- راڻا! رتي راز جي، ڪا جا آهي هنيان.

۳- ڪامل! ڪنڌيءَ ڪاڪ جي، آءُ جاني ڪئن جيان.

۴- شال اوهان جو اڳتي، ”سچو“ نينهن نيان.

(۲۹)

وهنيان وساريان ڪئن، جيڏيُون جي لنو لائي ويا.

۱- گهوري چڏيم هي گهر جايُون، برهه بهيران پُنيءَ لايون،
پيرُ نه پوءِ واريان، سي سنياريان ڪئن،

۲- شهر ڀنڀور ڪئون ٿيم آزادي، ڪيچ ويندي ڏنم شادي،
تنهن سان نينهن نياهيان، پوءِ نهاريان ڪئن.

۳- ٿي پئي منهنجي دلڙي ديواني، محبت ڪيڙس آءُ مستاني،
در در ڦيريون پايان، هيت گذاريان ڪئن.

۴- پُور پرين جي ڪئي پڌرائي، اوڙي پاڙي وڃني وائي،
چاڪي عشق چپايان، هاڻي گهر گهاريان ڪئن.

۵- ڪيچيڙن جي ڪم اچان جي، رنگ پرين جي رچان جي،
”سچو“ هي گڻ ڳايان وي، هيءُ سرُ واريان ڪئن.

(٣٠)

آسين ساڳي وو آهيون، عام چوي اِئين ناهي.
بُتخاني ڪون وو تيس بيزاري، ڪيئن ڪعبي ڏي ڪاهيون،
دين ايمان سان چاهي.
خاڪ انهيءَ تي وو شهه منصور جون، ڏين لک گواهيون،
پاڻ چڙهيو يار ڦاهي.
شاهه شرف جي وو سر تي سڏيون، سر اڙهيون سر واهيون،
عشق اوقات پيو آهي.
زارون زوري وو آچن آسان ڏي، برهه سنديون سي باهيون،
سچل آهي ڪذهين ناهي.

(٣١)

موج مستيءَ جي چڙهي، وادي وحدت جي منجها،
ڪيو پسارو پيل پاڻي، جوش مون هر جابجا.
هن لهر ۾ جيڪي لڙهيا، تن ڪي آهي سار و سماءُ،
جي سڪر جي سير ويا، تن چيو آءُ خود خدا.
هاءِ هن حلاج جان، ڪيئي لعل هن لڙ ۾ لڙهيا،
آر هن آيا آهي، جي گهوٽ هن گهيڙؤن گهڙيا.
ڪي تنهي ڏيئي ڏسو، پاتار ۾ پيهي ويا،
ڪيئڪي عاشق اهي، ڀڳڻ وري پاهر پيا.
غرق ٿيا غازي اتي، ڪن عام بيٺا هاءِ هاءِ،
آءُ لڙهي آيس اتي، حت رتي ناهي ريا.
دلق ڪي دَرياهه، آچلن بهادر بي بها،
صاف ٿي نڪتا "سچل" سي، صاف سالڪ جي هيا.

حصو ٽيون

متفرق ڪلام

ڪبت

[ڏگهن بيتن کي ”ڪبت“ چيو ويندو آهي. هن قسم جي بيتن ۾ سٽن جو تمام گهڻو تعداد هوندو آهي، ۽ قافيو سيني سٽن جي آخر ۾ ايندو آهي. سٽن جي گهڻي تعداد جي ڪري، ڪبت ۾ ڪو مضمون يا مسئلو تفصيل ۽ وضاحت سان سمجهائي سگهجي ٿو. اهو ئي سبب آهي، جو تصوف جا ڪي خاص مسئلا ۽ مذهبي ڳالهيون ڪبتن ۾ ئي تفصيل سان سمجهايون ويون آهن. مخدوم ابوالحسن، مخدوم ضياءالدين، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ ٻين عالمن، مذهبي مسئلا ۽ ڳالهيون ڪبتن ۾ بيان ڪيون آهن. مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي ”حقيقت محمدي“ نهايت تفصيل ۽ وضاحت سان ڪبت ذريعي سمجهائي آهي. حضرت سچل سرمست توحيد خالص ۽ وحدت‌الوجود جو نظريو ”وحدت نامو“ جي عنوان سان هڪ ڏگهي ڪبت ۾ بيان ڪيو آهي. فقط اها ئي هڪ ١٧٦ مصرعن تي مشتمل ڪبت سنڌس رسالي ۾ موجود آهي، ۽ رسالي جي شروعات انهيءَ سان ٿئي ٿي. هن ۾ سچل سرمست، پنهنجو نظريو ۽ پيغام نهايت پختن دليلن سان بيان ڪيو آهي. هن هيٺ انهيءَ ڏگهي بيت (ڪبت) مان ڪجهه مصرعون ڏنيون وڃن ٿيون:]

وحدت نامو

اول ساراهہ ڪر سبحان جي، مولي جو ملڪن،
سڙيائي محفوظ ڪيا، ڏسو ڏيهہ ڏٿين،
ڪي ڪامل ڪرسيءَ تي چڙهي، وهہ وهہ وعظ ڪن،
ڪي ڪاتب ڪتابن جا، سوين سبق ڏين،
ڪي مسئلا مسائل ڪيون، ناميان نبيرن،
ڪي پڙهيا پاڙ پروجهہ سان، پڙهيون پڙهائين،
ڪي وردن وظيفن ۾، شاغل روز رهن،
ڏسيون وائسيون ورق ڪي، وريون ورائين،
سڪ سچيءَ ڪون ڪونہ ڪو، سبق سور سڪن.

*　　*　　*

آهي رهيا اتهين، متي ڪين چڙهن،
ڪيئي آهن قال ۾، باتيون بس نہ ڪن،
ڪي وڃي رسيا حال ڪي، ڪي بيٺا پاڏائين،
ڪي لنگهي هليا حال ڪئون، نڪي قال ڪهن،
ڪي دنيا جي طلب ۾، هنيا حرص هجن،
”طالب الدّنيا مونثؔ“، محبت ناهي تن،
ڪي ڪوڏيا عقبيٰ جا ٿيا، هنيا ليءَ حورن،
”طالب العقبيٰ مخنثؔ“، سڙس نہ سي چئجن،
عاشق جي الله جا، سي سائينءَ سيبائين،
”لا موجود الاّ الله“، حاضر ڪيون وتن،
”طالب المولي مذڪرؔ“، هن رسايا رمزن،
ٻئي جهان ڦٽا ڪيو، تا تيئن جهان وڃن،
اصلئون ئي اختيار ڪيو، فقر فقيرن،
”الفقر خزينهٌ من خزائن الله“ بعضن کي بخشن،
”الفقرلا يحتاج الي الله“ ٻيون ڏنائون ٻن،
”الفقر فخري والفقرسّني“، ائين آتو عجيبن،

وتن ويگاڻا ورهه ۾ نيٺين ننڊ نه ڪن،
راتو ڏينهان روح ۾، چپ نه ڪو چورين،
"من عرف ربه ڪل لسانه"، پڙي زبان انهن،
نشي تن ڪي "نانهه" ڪيو، مورئون "مان" نه چون،
"قل ڪل من عندالله" اهو ڪيائون ڪن،
"والقدر خيره و شره من الله تعاليٰ" سڀ اوڏانهون چائن،
سوليءَ جي محبت ۾ ڪيا ٽيا وتن،
سڏڪا سيئي سوز جا، پنهنجي رات پرن،
آد يسي ارمان ۾، گهوماتيا گهمن،
ڪين رئڻ کان ان جيون، اکيون اوڪارن.

* * *

نيهائينءَ کان نيهڙو، سکيو سامهڻن،
سچ سچايو من ۾، باقي نه پهر وجن،
عاشق مٿئون آگ جي، اولارا ڏين.

* * *

ڪَن سر صدقو دوست تئون، پيا پتهه ڪين پڇن،
نيينهن نهوڙيا نڪٽيان، جنهن پر ڪاپڙين،
هٽي درد دهيون ڪيا، سندي سپريَن،
ڪڏهن اچا ڪپڙا، ڊار نه ڪنهن ڊڪن،
سنهن ميرا مٿي ٽيرا، اهڙيون طرحان تن،
ڪائي تن جي ڪانڍڪا، جڙي ليڙ لڱن،
مٿين پيرين برهنه، ايڏا سور سهن،
پرتيو پروانن جان، ڪاهيو تت پون،
پنيڙ باهه عشق جي، سپورن سڙن،
کامي لهسي لوسجي، لائق لعل ٿين،
آوڙي عام نه ان کي، جي سينڌائي سڄڻ،
اچيو پون آڙاهه ۾، سر جو سانگ نه ڪن،
ڊچو ڪنهن جيس جهوپڙا، آڏا ڪين اڏن،

اوڏنهن ورت متان پوي، گهنگهر اي گهارن،
ريءَ پريان تن کي پيون، گالهيون ڪَسُ لڳن،
ڏاڍا ڦٽ فراق جا، تن جي چٽ چاڪن،
وره، وڍي واڍوڙ ڪيا، رويو رت رئن،
"موتواقبلَ ان تموتوا"، ائين سَنُ مارن،
اهي مرڻ کئون اڳي مئا، "مان" کي ڪين مڃن،
دشمن دوست هڪ ڪيون، گوڏڙيا گڏجن،
ان جي اکين آگم سيٽيا، بوندان بس نہ ڪن،
سِر ڏيو سنوپرا، وَتي وره وڻن.

*　　*　　*

واديءَ ۾ وحدت جي، دانهہ پير ڏرن،
"تون-مان" وڃي وڃ مون، تہ کي پاڻ پسن،
شڪ يقين اٿي ويو، برابر چون،
هادي مريد هڪ ٿيو، تفاوت نہ ڪن،
عابد ۽ معبود سو، هڪ نگاهہ پسن،
پاڻ پڙهي پاڻ ٻهي، پاڻ ئي سجدو ڪن،

*　　*　　*

بازيگر بازيون ڏسي، انهيءَ پٽ پلن،
تان اکيون، ڪن، زبان سي، ٻوليون ٿيون ٻولن،
اسين آهيون آدمي، بيحد مون بشرن،
نا تہ مڙيوئي پاڻ ٿيو، سميع بصير ڏسن،
عين عليم ڪليم ٿيو، قادر قدرتن،
هي مڙيون ئي وصفان، اندر آدمن،
هي مڙيوئي حق ٿيو، ٻيا باقي ڇا ٻچن،
وصف انهن ساڻ، اصل آدمي سندن،
هيت آدم مون الله ٿيو، ٻيا سي شڪ پڇن.

مسلسل دوها

["دوهو" هندي شاعريءَ جو هڪ قسم آهي، جيڪو ٻن سٽن تي مشتمل هوندو آهي، ۽ قافيو ٻنهي سٽن جي آخر ۾ هوندو آهي. سنڌي شاعرن به اهڙي قسم جا بيت چيا آهن. سچل سرمست جي رسالي ۾ دوها جي سٽا سان وابسته هڪ نئون تجربو ملي ٿو، جيڪو ٻي ڪنهن به سنڌي شاعر وٽ نظر نه ٿو اچي. ڪنهن خاص مضمون کي سمجهائڻ ۽ بيان ڪرڻ لاءِ مسلسل دوها ڏنا ويا آهن. هر دوهي ۾ جدا جدا قافيو آهي، پر مضمون ۾ تسلسل آهي. دوهن جي سلسلي جي شروع ۾ هڪ منظوم مصرع آهي، جيڪا دوهن سان قافيه جي لحاظ کان ڪو تعلق نه ٿي رکي، پر مضمون جي لحاظ کان ان ۾ دوهن جي مضمون جو چڻ عنوان بيان ڪيل آهي. اهڙي قسم جي شاعريءَ جي صنف حضرت سچل سرمست کان اڳ ڪنهن به سنڌي شاعر وٽ نظر نه ٿي اچي، ۽ نه پوءِ ئي ڪنهن شاعر ان جي تتبع ڪئي آهي. انهيءَ ڪري اها انوکي صنف حضرت سچل سرمست جي ايجاد چئي سگهجي ٿي. "دوهي" جي سٽا جي نسبت جي ڪري ان کي "مسلسل دوها" نالو ڏنو وڃي ٿو. هن کي ڪافي جو هڪ قسم به چئي سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ جو ڪافي وانگر هي نظم ڳائي سگهجي ٿو.]

هدايت

هادي ويڙهي آيو، هاڻي سائين هيئن سمجهايو،
والي ويڙهي آيو.

۱- "ڪڏهن ٿيو ڪونہ ڪو، عاشقن آرام ميان؛
راتو ڏينهان تن اتي، محبت جو ماتام ميان."

۲- "خاڪئون هلج خاص ٿي، ڪر پاڻيءَ ڪون پرواز ميان،
چڙيءَ چنبو ماريئي، ٿي شاهين ۽ شهباز ميان."

۳- "جيڪو اصل آهي، ٿيو هاڻي سو سلطان ميان،
گهوڙي چڙهندڙ گم ٿيو، پيو گهوڙي ۾ جولان ميان."

۴- "گرد، ڳجهو ڪيو طالبو، اهو گهوڙي جو هسوار ميان،
گهوڙي وارو گم ٿيو، اڏريو گرد غبار ميان."

۵- آيو بحر جوش ۾، تڏهن موج پئي پاهار ميان،
هيءَ هيءَ آيو نانءَ ۾، ٿيو ساوڻ جو سينگار ميان."

٦- "لڙ منجهون ٿيو اڇو ڪارو، اصل سو درياه ميان،
بيحد رنگ گهڻا ٿيا ظاهر، هر ڪو ٿيو گمراه ميان."

۷- "ساوڻ لٿو، هڪ ٿي، تڏهن پاڻي مو ٿيو پوءِ ميان،
ڪارو اڇو لڙ ٿيو، اهو سارو ساموندوءِ ميان."

۸- "نانءَ لٿي ويا پاهريان، اهو باقي رهيو نام ميان،
ڪُوران،ڪَسيان،واهڙان، هت ڪلي ٿيا گمنام ميان."

۹- "هيتِ سڀئي درياه ٿيو، پيا ڪوڙا لٿا نانءَ ميان،
اول آخر هڪ ٿيو، ويا وچائون ڳُناهَ ميان."

۱۰- "اصل جيڪي هوس آهي، آهيان هت يي سوءِ ميان،
آخر ٿيندس وچي اهوئي، هڏ آهيان ڪونہ بيوءِ ميان."

۱۱- "اڪيون اڪڙين ۾ رکي، تون پنهنجو پاڻ سڃاڻ ميان،
"پوي نظر جت تانهنجي، تت پنهنجو چشم چاڻ ميان."

١٢- اکيون اکڙين ۾ رکين، تان هيٺ هٿ تون هين آنءُ ميان،
جي تون خبر اکين جي لهين، تان تون نرالي نانءُ ميان.
١٣- اکين سئون معلوم ٿئي، اهو صورت جو سينگار ميان،
"سچو" سارو سچ ٿيو، ٻيو ناهي تفاوت وار ميان.

ڪير آهيان

شيءِ آهيان ڪاڪيون ڪير، جا سمجهي نه ڄاڻان!

١- بعضي پايان پتلي، يا آهيان گڏيءَ ڏور،
يا گوءِ آهيان هٿ يار جي، يا وانگيءَ وانگر زور.
٢- يا ته سحل آهيان، جنهن ۾ شهنشاهه،
ٻوليون ڪري ڪيترئيون، تو درنئون داناهه.
٣- يا ته گهوڙو آهيان، جو هلائي هسوار،
يا ته موج درياه جي، جا ٻوڙي ٿي پاهار.
٤- يا ته مهنديءَ گل تا آهيون، جنهن اندر لالائي،
يا آهيان گل گلاب جو، جنهن ۾ سرهائي.
٥- يا ته چشمو آهيان، جو ابر پريو آب،
تنهن ۾ سايو سج جو، يا پاڇوئي مهتاب.
٦- يا ته پاڇوئي حق جو، آءُ اصل ڪون آهيان،
جنهن ۾ ڳالهه ناهه تا، سو پيو تا ناهيان.
٧- ڳالهه "سچوءَ" تا سمجهي، ڪون هاديءَ اهائي،
تا غير خدا جو ناهين، آهين صاحب سدائي.

ڪلام

[حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ ڪافين سان گڏ، ڪافين ڪان ڪجهه مختلف سِٽا وارو شعر به ملي ٿو، جنهن کي ڪافي بدران "ڪلام" سڏيو ويو آهي. انهن جي فني سِٽا مسلسل دوهن سان ملندڙ آهي؛ پر جيئن ته انهن جي مصرعن جو وزن لچڪدار ۽ اينگهه وارو آهي؛ انهيءَ ڪري انهن کي بيتن بدران ڪافين جي دفعي ۾ شمار ڪيو ويو آهي، ۽ ڪافين جي طرز تي ڳائي سگهجن ٿيون. انهن ۾ شروع ۾ ٿَلَ وانگر هڪ مصرع ٿئي ٿي، ۽ پوءِ دوهي وانگر ٻن ٻن سِٽُن جو بند ٿئي ٿو. هر بند جي پنهي سِٽُن جي پوئتان قافيو اچي ٿو، ۽ پنهي سِٽُن جي وچ تي به قافيو اچي ٿو. يعني هر بند جي ٻن سٽن ۾ چار قافيا ٿين ٿا. هر بند جو پنهنجو قافيو آهي. ان جو نه ٿَلَ سان قافيي جي لحاظ ڪان ڪو تعلق نه آهي، ۽ نه ٻين بندن سان قافيي جي لحاظ ڪان ڪو لاڳاپو آهي].

(١)

تو ڪيئن اهي وسري ويا،
جن کي تو ٿي ڪارون ڪيون؟

١- پانديءَ پرينءَ جي پار ڏنهن،
آندي خبر اها يار ڏنهن،
آيو اصل اسرار ڏنهن،
دوسن سندي دربار ڏنهن.

٢- ڪيئن تون پئين ٻيءَ ڳالهه ۾،
هي جيءَ وجهين جنجال ۾،
چئه، آهين ڪهڙي خيال ۾؟
رهه تون هميشه حال ۾.

٣- ڪانئن پاسي ڏينهڙا پيئي،
سي ڳڻ سندن وسري ويئي؛
سچا سخن سانيڻ ٿيئه،
سڏ ڪين ڪڏهن نا ڪيئي.

٤- ڳالهيون سچ جون ياد ڪر،
دل ساڻ تي عاشق اپر؛
تا تو اچي نازڪ نظر،
هئي هئي ستان ٿئين بيخبر.

٥- جيڪس فراق جي فال هئي،
ڪا ڪين تنهنجي ڳالهه هئي؛
تو گڏ جيئڻ جي جال هئي،
اج تو نه تن سنڀال هئي!

٦- اتي وساريئي ڪيئن ويهي،
جي ڏيهه هئا تنهنجا ڏيهي؛
توکي آئي مصلحت ڪيئي؟
هاڻ پاڻ ايندا اچ پيهي.

٧- "سچو" ستان دلگير ٿئين،
اچ پاڻ فرمايئون ائين؛
طالب وڃي تسلا ڏئين،
معافي مڏايون ڪيون مئين!

(٢)

وعدا اهي اج ياد پيا، مون سان قريبن جي ڪيا!

١- ڳالهيون ڳجهيون اهي يار جون،
اصلئون پڌم اسرار جون؛
سي ٿيون عطا اعتبار جون،
دل ۾ رهيون دلدار جون.

٢- واليءَ اهو وعدو ڪيو،
جو ڪم ڇيوسين سو ٿيو،
هڪ ٻول توسان، نا ٻيو،
وسري نہ مون کون سو ويو.

٣- فائق وري فرمائيو،
تون سِرُّ اسان جو سائيو،
اهو ڏس مون آئيو،
دل سان سو مون لائيو.

٤- "سچو" سدا سرهو رهين،
هن ٻول اسانجي تي ٻهين،
تون ڏاهہ تا هن تي ٿهين،
سِرِ بار برهي جو سهين!

مسلسل بيت

[سچل سرمست جي رسالي ۾ هڪ اهڙي صنف به ملي ٿي، جنهن ۾ مسلسل بيت آهن. شروع ۾ هڪ يا ڏيڍ مصرع آهي، جنهن ۾ مضمون ڏانهن اشارو يا اهڃاڻ آهي. ان کان پوءِ بيتن جو سلسلو آهي. هر بيت ۾ گهڻو ڪري ٽي مصرعون يا سٽون آهن، ۽ قافيو هر سٽ جي آخر ۾ اچي ٿو، جيئن دوهي جي مصرعن ۾ هوندو آهي. هر بيت جو قافيو جدا جدا آهي. هن قسم جي صنف به صرف حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ ملي ٿي. هن ۾ طالب کي سلوڪ جي راهه جون هدايتون سمجهايل آهن. انهيءَ ڪري رسالي ۾ ان جو عنوان ئي "هدايت" ڏنل آهي. صنف جي سٽا جي لحاظ کان اسان ان انوکي صنف کي "مسلسل بيت" جو نالو ڏيون ٿا، ۽ مضمون جي نسبت سان ان جو ساڳيو عنوان "هدايت" رکيو آهي. رسالي ۾ اهڙي سٽا واريون به هدايتون ملن ٿيون: هڪ ۾ پنج بيت آهن، ۽ ٻيءَ ۾ فقط هڪ بيت آهي. هت ٻئي هدايتون ڏنيون وڃن ٿيون:]

هدايت ١-

مرشد هادي رهنما، ٿا سمجهائن ائين:

"هئو تون چانچ پاڻ کي، متان هيءَ ٿئين،
وحدت جي چوگان ۾، اها گوءِ نئين،
"سچو" ساڻ يقين جي، هي حال ڏي هئين."

هدايت -٢

رمزان سي هاديءَ جون، ميان،
جيڪي چيائون مون کي سي سلڻ ناهن.
هوءَ هوءَ ڏريون آهن دل تي.

ڳالهيون ڪري ڳجهه جون، تا صاحب سمجهائين،
لا اِلا ڪون اڳيان، تا هادي هلائين،
سمجهڻ "سمع بصر" جو، تا فائق فرمائين.

خوديون خاص نه پانئجو، هي نت نمازان،
چاڙهو پيلي ڳالهڙي، هي سوز و گدازان،
اتوَ انالحق جي، اها عبارت آوازان.

هيءَ هيءَ هڪڙي ڏينهڙي، تا هادي ائين چون،
جن نه سمجهي هت ڳالهڙي، سي سيان کڻو رُوَن،
جن نه سڃاتو هيتهين، سي هُت پي ائين هُوَن.

جيڪي پليون ڳالهڙيون، انهن پُڇڻ پري آهه،
ڪوڙا قصا ڪهه پيا، يار سڃاڻ سواءِ،
پرجهڻ آهي پاڻ کي، ٻي پلي بات نه ڪاءِ.

هادي حقيقت جي، يار، موتي هيئن چيو:

"آقا آهي هيءُ، ادا آهي ڪونه پيو،
جي ئي لنگهيا سپ ڪون، يار مقصد نه ٿيو،
سائين ساڳيو اتوَ، جو وجودئون ويو."

ڏوهيڙا

[سنڌي بيت ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻه سٽون ٿين، ۽ وڌ ۾ وڌ جو ڪو تعداد مقرر ڪونهي. ٻن سٽن واري بيت ۾ ڪڏهن هندي دوهي وانگر ٻنهي سٽن جي آخر ۾ قافيو ٿئي، ڪڏهن وري هندي سورٺي موجب ٻنهي سٽن جي وچ تي قافيو ٿئي، ڪڏهن وري پهرين سٽ جي آخر ۾ ۽ پوئين سٽ جي وچ تي قافيو اچي. ٻن سٽن کان مٿي سٽن وارا جيڪي بيت آهن، انهن جي پوئين سٽ جي گهڻو ڪري وچ تي قافيو ايندو آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ اهڙا تمام ٿورا بيت ملندا، جن ۾ سڀني سٽن جي پڇاڙيءَ قافيو آيو آهي. سنڌي شاعريءَ ۾ اهڙي قسم جا بيت سڀ کان پهريائين لکي تعلقي سکر جي شاعر عثمان احسانيءَ جا ملن ٿا. ان کان پوءِ ميين لطف الله قادري ۽ ٻين ڪن تمام ٿورن شاعرن جي ڪلام ۾ ملن ٿا.

سرائڪي شاعريءَ جي وري اها پَرَ رهي آهي، نه ان جي بيت جي پوئين سٽ ۾ وچ تي قافيو اصل نه ايندو آهي. سرائڪي بيت ۾ گهڻو ڪري چار سٽون ٿينديون آهن، ۽ قافيو سڀني سٽن جي آخر ۾ ايندو آهي. خود سنڌي شاعرن جهڙوڪ حضرت سچل سرمست، حضرت قادربخش بيدل، حمل خان لغاري ۽ خليفي نبي‌بخش وغيره جيتوڻيڪ سنڌي بيتن ۾ آخري سٽ جي وچ تي قافيو آندو آهي، پر سرائڪي بيتن ۾ سڀني سٽن ۾ پوئتان قافيو آندو آهي.

سرائڪي بيتن کان سواءِ حضرت سچل سرمست جا ڪجهه سنڌي بيت به اهڙا ملن ٿا، جن کي فني سٽا

جي لحاظ کان "ڏوهيڙو" جو نالو ڏنو ويو آهي.
منهنجي خيال ۾ فقط اهڙي قسم جي بيتن کي "ڏوهيڙو"
چوڻ گهرجي، ڇاڪاڻ جو لفظ "ڏوهيڙو" ۾ "ٻيڻو دوهو"
جو مفهوم سمايل آهي. جيئن ته سرائڪي بيت ٻن دوهن
تي مشتمل ٿئي ٿو، انهيءَ ڪري سرائڪي ۾ انهيءَ کي
"ڏوهيڙا" سڏيو ويو. سنڌيءَ ۾ به اهو لفظ سرائڪيءَ
جي ذريعي آيو آهي. هتي سچل سرمست جي اهڙن
بيتن جو انتخاب پيش ڪجي ٿو.]

توحيد ۽ معرفت

(١)

احد احمد صورت ساڳي، سر ٻنهي جو سوئي،
الست بربڪم قالوبليٰ، پنهنجو پاڻ اکيوئي،
سچا حاضر هرجا هادي، سمجهين سر سڀوئي،
غائب سمجهي غير نه چائين، حق‌الحق اهوئي،

(٢)

الف سڄاڻي احديت وارو، بي تي ڪين اڙياسي،
شرح ملا، ڪنز قدوري، ڪافيا ڪين پڙهياسي،
غير خيالون ڪنڌ ڏئي، پوءِ لااحد منجهه لڙياسي،

(٣)

ٻاس اهائي بات اسان جي، غازي غير نه آهين،
خام خيال هي ٻانهپ وارو، "لا" ۾ لاشڪ لاهين،
من عرف نفسه فقد عرف ربه، تاهم کهڙا ٻيا ٿاهين،
سچا سچ اشارو اهو، ڪاڏي ڪوڙا ڪاهين،

(٤)

رام رحيم هڪ سمجهين، موج محبت ماڻين،
ڪافر مومن گبر نصارو، غير گمان نه آڻين،

خلق‌الانسان علیٰ صورته، ٻول اهوئي چائين،
مان تون صورت ساڳي سچا، جي تون پاڻ ٻچائين،

(٥)

صريح چوان مان توکي طالب، ڪجاڻ صحيح گويائي،
وبي ينطق وبي يبصر، ٻوڙين ٻول ٻيائي،
ڪل شيءِ ناطق بالحق، رڪين سر سيائي،
ستگر سر سمجهايو سچل، واهه واهه اهائي وائي.

(٦)

يار ياري يقيني رکجاڻ، توڙي شڪ سڀوئي،
جو ڪجهه هيڙين، تيندين سوئي،
ڪل شيءِ يرجع الیٰ اصله، هو نه هڪ ٻئيوئي،
سچل سچو تي رهندين، عشقئون عين اهوئي.

(٧)

خمر خمار انهيءَ جو خاصو، موت اهو مسروري،
ازلاً ابداً عجائب جهڙي، مئي اها مخموري،
انا احمد بلاميمي، مارين دم منصوري،
سچا جام جلالي پيءَ، ڪر حاصل حق حضوري.

(٨)

ذات صفات اهائي آهي، ٻول نه وجهين ٻولي،
سوئي اندر، سوئي ٻاهر، سوئي تنهنجي چولي،
تو ۾ سون ۾ هن ۾ هرجا، سچو سچ تو ٻولي.

(٩)

نوڙ رواج ۾ رسمون ساريون، سرد تيءَ سردانو،
پاڻ بيگانو سور نه چائين، آهين يار يگانو،
ونفخت فيه من روحي، بلڪل ڇڏ بهانو،
وهم ”سچل“ ڪيڏ ٻانهپ وارو، شملو ٻڌ شهانو.

(١٠)

مسجد چڏي مئخاني منجھان، حاصل ڪين ڪيوسي،
هي سڀ حسن جمال اسان جو، جنھن ۾ ھاڻ پياسي،
ڏوھہ ثواب ڪان آجا ٿي، پوءِ "سچل" سچ ٿياسي.

(١١)

پير مريد نہ ٿي تون ھرگز، ماڃ موج مستاني،
مخدومي ۽ شيخي پيري، خام چڏي خاني،
پٽ دعا پاراتي واري، ناھہ راھہ رباني،
ھرھڪ پٽڪو پنھنجو رکي، "سچل" ڪم آساني.

(١٢)

عشق محبت پاجھون چائين، ھي سڀ راھہ خلافي،
بزرگ ڪاڻ دنيا جي ڪن ٿا، طلسم سڀ تلافي،
سچا ھرگز سي نہ ٿيندا، سچا صوفي صافي.

(١٣)

ھن زماني بزرگ بيشڪ، ڇھئي لطيفا لائن،
ڪسب ڪرن دم بند ڪرڻ جو، نہ ٿا پاڻ سنيالن،
اھي فن فروعي آھن، ناحق وقت وڃائن،
ريءَ ٿيڻ گم "سچل" سائين، پاڻ نہ پنھنجو پائن.

(١٤)

بزرگ شيخ مشائخ يارو نامخدوم ٿياسي،
نڪي قاضي، نڪي ملا، معلم پير بڻياسي،
نڪي ٿاھہ نڳيءَ جا ڏاھي، رنگ رساءَ رڪياسي،
سچا پاجھون عشق الله جي، ڪوئي ھنر نہ سکياسي.

(١٥)

مرشد آکيو، عاشق ٿيوين، تان منڪر ٿي مشاخي،
شيخي پيري بحر بزرگي، اٿئي سڀ ھلاڪي،

عشق امانت، خاص الله جي، دل کي ڏي فراخي،
سچا سوزگداز سوا سچ، ٻيا سڀ چور طباخي.

(١٦)

هي سڀ سير بحر انهيءَ جو، پر نڪا جنهن بستي،
قلزم ڪاروناپار ڪڪوريل، ڪرنڪا جنهن ڪشتي،
منجهه درياء محبت واري، حال ستين هي هستي.

(١٧)

لانفي جو ڪلمو مون کي، مرشد پاڻ پڙهايو،
نابودي جي نشي اندر، ستگر سير ڪرايو،
هتيو ڏيئي همت وارو، سارو بار ڪٽايو،
صدق "سچل" سان ستگر تان، جنهن جانب جوش جڳايو.

(١٨)

ڇا جو ڪعبو، ڇا جو قبلو، هي ٻه سڀ بهانا،
ناقص نيت ڪعبي واري، مرد گهمن مئخانا،
"سچل" ستگر ائين آکيو، حق لهن مستانا.

جھولڻو

[حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ هڪ ٻي انوکي صنف "جهولڻو" ملي ٿي، جيڪا اڳ ۾ ڪنهن ٻه سنڌي شاعر وٽ نظر نه ٿي اچي. البته روحل فقير جي هندي ڪلام ۾ "جهولڻو" ملي ٿو، پر فني سٽا جي لحاظ کان روحل فقير جي هندي جهولڻي ۽ سچل سرمست جي جهولڻي ۾ فرق آهي. روحل فقير جي هندي جهولڻي ۾ اڪثر چار سٽون ٽين ٽيون، ۽ هر سٽ جو وزن عام بيت جي وزن کان وڏو ۽ اينگهه وارو ٿئي ٿو. سچل سرمست جي جهولڻي جو هر بند گهٽ ڪري اٺن سٽن جو ٿئي ٿو، ۽ نائين سٽ ورائيءَ جي اچي ٿي. سچل سرمست جي رسالي ۾ "سسئي پنهون" بابت جهولڻو ملي ٿو، جنهن ۾ اهڙا پنجاهه بند آهن. هر بند يا بيت کان پوءِ جيڪي ورائيون اچن ٿيون، اهي پاڻ ۾ هم قافيه آهن. هر بند جي سٽ جو وزن ننڍو ۽ گهٽ ڪري هندي جهولڻي جي سٽ جي اڌ جيترو آهي. چڱ چئن سٽن لي اٺ سٽون ڪري رکيو ويو آهي. قافيو بند جي سمورين سٽن جي آخر ۾ اچي ٿو، ۽ هر بند يا بيت جو جدا جدا قافيو آهي. حضرت سچل سرمست جي "سسئي ۽ پنهون" جي جهولڻي مان ڪجهه بند هيٺ ڏجن ٿا:

(١)

سرتيون سڀ ٿيس صلاحي،
هو تان راهه وٺي پيا راهي،
چو ٿينءَ ڪڍ تنين جي ڪاهي،

ڏونگر ڪيم ڏسائج ڏاهي،
حب ۾ ڪونہ ڪندءِ همراهي،
تڏهن چپ ڪرڻ تو چاهي،
پر هو اهڙو امر الاهي:
پيا سي ويهہ تون وهم وساري.

(٢)

چي ڙي، مون سان سُور مَ تيو مصلحاتي،
ثابت سڪ رهي ڪا ساتي،
هاريون هي جا آهي حياتي،
تن ڪي روهہ رسان تي راتي،
پائيندس جهر تي جهنگ جهاتي،
چا جي چجي پوي مون چاتي،
ڪنديس ووڙ سندين ويلاتي،
ايندس ساڻ وٽي پيرڙا پاتي:
ڏسنديون هوت مڙئي هڪ واري.

(٣)

چي ڙي، ويهہ وسار وچڻ جي وائي،
توسان لعلن جنهن لئون لائي،
تنهنجي دل ڪئي تنهن تائي،
سو اج جاڙ ڪري ويو جائي،
ڏيئي ڪن پُڌج تون پائي،
دوهن پاس نہ دوڙج داهي،
سرت صلاح تون سمجهہ سائي،
اها ڳالهہ امر ۾ آئي:
ڏونگر ڏورئون ٿي ڏهڪاري.

(۴)

چي ڙي، آڏو لس بگهيڙ ڪن لوڙا،
تن ڪئون ڪَنَ پئي ٿين پوڙا،
چوهئون چپر چني ٿو چوڙا،
تاتي تاڪ تڪر جا توڙا،
سهمناڪ سُندا سي سوڙها،
ڏيوَن سارَ مٿي ڏين سوڙا،
سي ئي ڏُرت ڏورڻ جا ڏوڙا،
ڏينهُو ڏنگ هٽن تا ڏوڙا:
آهن هاڙي سنجهه هزاري.

(۵)

ڪيچن ڪِي لڳي هوءَ ڪهڪي،
ڀهرين ڀور تڪر سان ٺهڪي،
ڪاڻ ڪوهه ڏسي نا ڏهڪي،
اتي روح نہ تنهن جو رَهڪي،
توڙي پير ڦٽس پڻ ڦهڪي،
تان بہ پي نار نہ بالڪل نهڪي،
توڙئون ڪين تنهين هَڏ تهڪي،
آو جان عاشق اهڙي اهڪي:
ڏونگر سي وڏائين ڏاري.

(٦)

مٿي روهہ ڏسو سا رَمڪي،
ڪا جا عشق چڪايس چَمڪي،
ڏسي سِيج نہ دم پَر ڏَمڪي،
محبت مور نہ ڪاڻ ڪمڪي،
گوندر وچ گذاري غَمڪي،

هادي جانب سان نسئين جمڪي،
تنهن تان تانگهه نه تر هڪ تمڪي،
مٿس وچ ورهه جي چمڪي،
تنهن جي شور وڏي شوڪاري.

(٧)

آهي "ڪل شيءِ" سو هادي،
"خلق الاشياءَ" ڪئون آبادي،
"وَهُوَ عينها" تي آزادي،
واندي غير ڪنون هيءَ وادي،
لتا شڪ شبها تي شادي،
"سرّي سرّه" تي امدادي،
جنهن کي سمجهه تنهن کي تعدي،
سوئي مرد نه آهي مادي:
سڀ وچ صورت يار پياري.

آخري بند:

(٨)

ظاهر سچ ته سڀ ڪنهن جائين،
هي يي رمز تون دل سان لائين،
تون تان آئينو تي آئين،
پنهنجو پاڻ ئي ۾ سنهن پائين،
"مين" کي چوڙ ته ٿيوين "سائين"،
پولو مور نه هن ۾ پائين،
توکي صحي سچ سڻائين،
ڪا شيءِ ناهي بنا حق ڪائين،
"ڪل شيءِ ناطق بالحق" کالهه اهائي ڳائين:
هر جا پاڻ غني گفتاري.

جهولڻو ڪافي

[حضرت سچل سرمست جي رسالي ۾ ڪن ڪافين کي به "جهولڻو ڪافي" سڏيو ويو آهي، ڇاڪاڻ جو سٽا جي لحاظ کان انهن جو جهولڻي سان ڪجهه تعلق آهي. انهن ڪافين جو هر بند ٻن يا ٽن سٽن جو ٺهيل ٿو، ۽ قافيو هرسٽ جي پڇاڙيءَ تي هلي ٿو. هر بند جو جدا جدا قافيو ٺهي ٿو، جن جو قافيي جي لحاظ کان نه ٻئي سان تعلق ٿئي ٿو، ۽ نه ٻين بندن سان. جيئن ته انهن بندن جو وزن اينگهه وارو ۽ لچڪدار آهي، ۽ انهن جي اڳيان ٽل به موجود آهي، تنهنڪري اهي ڪافيءَ وانگر ڳائي سگهجن ٿيون. انهيءَ ڪري اهڙين شين کي "جهولڻو ڪافي" جو نالو ڏيئي سگهجي ٿو.]

جاني آءُ ڙي جاني، ميان،
آءُ تا روز پڇن ٿي پانديون.

۱- تنهنجي اچڻ ڪاڻ هت، پوتيون تي پٿايان،
سنجهي صبح سرتيون، تي پاندي پڇايان،
ڏاها تنهنجي ڏيهه ڏي، تي ڪانگ اڏايان.

۲- پرين تنهنجي پار ڏنهن، اچي قاصد جي ڪوئي،
حال سٺايان پانهنجو، تنهن رهبر کي روئي،
جاني حال اسان جي، هاڻي هجر ۾ هوئي.

۳- دلبر تنهنجي ديس ڏي، تي ڏسان ڏيهاڙيون،
نان ءَ تنهنجو سپرين، آسين وس نه وساريون،
ڳچيءَ پائي ڪپڙو، زور ڪريان ٿي زاريون.

٤- اڄ ويٺي اوتيان، آءُ پنبڻين سان پاڻي؛
اڄ ڏسج سپرين، تون حال منهنجو هاڻي؛
درمنديءَ جي دل ۾، تنهنجي سڪ تا ساماڻي.

٥- تا ڪون سڄڻ تانهنجي، هيڻي حيراني؛
ڏيئي ڏکيءَ کي وئين، تون نينهن نشاني؛
سدا "سچو" آهي، ميان، تنهنجي ڳچيءَ ۾ ڳاني.

(٢)

ساٿي ساري سنيها، چئج پنهونءَ کي؛
پيراڳي آهيان وو!

١- حال ڏسيو تو جو وڃين، سارو عرض ڪرين، وو
دلاسو ڪر دوست ڏنهن، وٺي جلد ورين، وو

٢- ڪارو ڪج نہ ڪيچ کي، ڇپر تا نہ ڇڏين، وو
ٻانهي ڄاڻي پانهنجي، گولن ساڻ گڏين، وو

٣- توسان عمر گذاريان، جان کي هت هڻان، وو
ڳالهين تنهنجين ڳاري آهيان، جان ٿي رت روئان، وو

٤- ڏورندين مون ڏونگرين، گهڻا ڏينهن ٿيا، وو
پڌا هوندا هوت تو، جي "سچوءَ" سڏ ڪيا، وو

ٽيهه اکري

[اهو نظم جنهن جو هر بند عربيءَ "الف-ب" جي اکر سان شروع ٿئي، انهيءَ کي فارسي جي لحاظ کان "سي حرفي" ۽ سنڌيءَ ۾ "ٽيهه اکري" چيو ويندو آهي. ڪن شاعرن سنڌي الف-بي موجب ٥٢ بندن تي مشتمل نظم به لکيا آهن؛ پر انهن کي به "ٽيهه اکري" ئي سڏيو اٿن. ڪن شاعرن وري "لا" ۽ "ء" کي ڇڏي فقط ٢٨ اکرن تي ٻڌل ٢٨ بند لکيا آهن، پر انهن کي به "ٽيهه اکريون" ئي سڏيو اٿن. اهوئي سبب آهي، جو اصطلاحي معنيٰ ۾ "ٽيهه اکري" ان کي چيو ويو، جنهن جا بند الف-بي جي اکرن سان شروع ٿين - پوءِ آهي ٽيهه اکر هجن، يا گهٽ وڌ. ٽيهه اکريون بيتن ۽ ڏوهيڙن ۾ به چيون ويون آهن، ته عروضي بندن ۾ به لکيون ويون آهن. ڪي وري هڪ ڏگهي بيت ۽ ڪافيءَ جي صورت ۾ به چيون ويون آهن. ڪن ٽيهه اکرين ۾ هڪ اکر لاءِ هڪ بيت يا بند هوندو آهي، ته ڪن ۾ وري هڪ کان متي بيت ۽ بند به هوندا آهن. ڏگهن بيتن ۽ ڪافين ۾ هرهڪ اکر لاءِ هڪ مصرع هوندو آهي، ته ڪڏهن وري هڪ ئي مصرع هڪ کان متي اکر جڙيا ويندا آهن. تاريخي لحاظ کان ٽيهه اکري شاهه لطيف کان آڳاٽي ايجاد ٿيل معلوم ٿئي ٿي؛ ڇاڪاڻ جو شاهه صاحب جي ڪن رسالن ۾ ٽيهه اکري آيل آهي. محققن جو خيال آهي، ته اهو شاهه لطيف جو ڪلام نه آهي. ٻي پراڻي ٽيهه اکري ميين عيسي جي آهي، جيڪا اندازاً ١١٦٣ هه کان پوءِ لکي ويئي. ان کان پوءِ

بيشمار ٽيهہ اکريون ڇيـون ويئون آهن. اسان جي شاعر حضرت سچل سرمست بہ سرائڪيءَ ۾ ٽيهہ اکريون چيون آهن، جن مان ۾ ڏوهيڙن تي ٻڌل آهن ۽ هڪ صرف هڪ ڏوهيڙي ۾ سمايل آهي. نموني طور ڪجهہ بند هيٺ ڏجن ٿا:]

ف- فوجان حسن ديان چڙهہ پيان،
جيوين چڙهي سپاهہ فرنگيان دا؛
گردا گرد اهين ڪون جو و يڙهہ گهتن،
ڏاڍا تاب انهان وو ترنگيان دا؛
قابو نين سياهہ ڪون پوون،
جوڙ ڏنا سين جنگيان دا؛
انهان نال برابر ڪيوين ڪري،
"سچل" لشڪر روميان زنگيان دا.

ر- رنگ گهرا متواليان دا،
آون رل تہ سير تماشڙي ني؛
چناه دے وو ڪناري ناز ٽرن،
ڪر هار سينگار سي خاصڙي ني،
غمزه لا عشاقان جو سرمنگن،
رکن عشاقان اتي وو تلاشڙي ني،
ساڏي طرف سهٽي وو اڏا چوڙئي،
ڏاڍي باز برهہ دي باشڙي ني.

ٻي سي حرفي مان:

ر- رخ پيا رنگ رنگ اتي، اٿئي موج ڪڙي،
چوليئن چول پئي؛
خس خار اتان وڏا ڏتس،
سارا بحر وچون بدنيڪ گئي.

ز- زور ته بحر ز خار آندا، تنهن دے وچون ٿيا
کوئي بخار ڪڙا،
اهين شور مچاريا آسمان تائين، وسڪارا ٿيا
وو غبار ڪڙا.

بي سه حرفي مان:

ذ- ذات صفات هڪائي آهي، پول نه گهتين پولي؛
سوئي اندز سوئي پاهر، سوئي تيڏي چولي؛
"وفي انفسکم افلاتبصرون"، وسدا وچ وچولي.

س- سراپا سوئي وسدا، سپ ڪجهه يار ڪريندا؛
جيها اِٿان تيها اٿان، چوڙ گمان گهريندا؛
"لوڪشف الغطاءَ مازدت يقينا"، ڪيهان ڏريان ڏريندا؛

ع- عطر عنبير جو لاڪڙيس، اج يار ميڏي گهر آيا؛
اٿڻ بهڻ سپ نال اهين دي، ڪنهن تا رمز ريجهايا؛
"ونحن اقرب اليه من حبل الوريد"، رگ رگ وچ سمايا.

گهڙولي

[هن ۾ عورت جي زباني محبوب جي خدمت جو جذبو ظاهر ڪيل هوندو آهي، ۽ آزي ۽ نيزاري ڏيکاريل هوندي آهي. هن صنف ۾ خدمت جي اظهار لاءِ ورائي ۾ ”گهڙولي ڀرڻ“ ضرور ايندو آهي. انهيءَ ڪري اهو نالو پيو اٿس. پهرين گهڙولي حضرت سچل سرمست جي ملي آهي، جيڪا سرائڪيءَ ۾ آهي. ان کان پوءِ ڪيترن ئي شاعرن سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ گهڙوليون چيون آهن. فني سٽا جي لحاظ کان ڪي گهڙوليون ٽيهين ۾ ته ڪي وري بندن تي مشتمل هونديون آهن. سچل سرمست جي گهڙولي ننڍن بندن تي ٻڌل آهي، جنهن جي هر بند ۾ ننڍيون ٻه مصرعون آهن، جيڪي پاڻ ۾ هم قافيه آهن. انهن جي پويان ورائي اچي ٿي. گهڙوليءَ ۾ ۳۳ بند آهن، جن مان انتخاب هيٺ ڏجي ٿو.

مئن تان گهڙولي ڀرندي هان

۱- ٻير پيران سئين حضرت ميران، نام ڳڌي جنهن دي ٽٽن زنجيران
کامل مرشد کرندي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۲- نوح نبي دي ٻيڙي آئي، جنهن وچ حضرت محبوب الاهي
صدق ٻيڙي تي چڙهندي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۳- ابوبکر شاه عمر عثمان، علي پاڪ امام شمان
شاه عرب دي بردي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۴- ان الله ينطق علي النسان عمر، شب معراج نبي دي نال عمر
شکر اولاد عمر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۵- بعد نبي دي نبي هوندا، قول نبي دي عمر هوندا
مئن فرق نہ ڪوئي ڪرندي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۶- پيش پنجان دي تڌان پئي هان، چوان دا جڌان امر مني ها
نال سفارش نہ چڙهندي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۷- پنج تن درخت ميوو حقيقي، اربع برگان قول رفيقي
شاخ تنهين شجر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۸- حسن حسين علي دا چايا، بار امت دا سر تي چايا
بانهي شاه حيدر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۹- شاه عبيدالله جيلاني، بخش ڪيتي حق سلطاني
چم شاه درازي دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۱۰- مرشد شاه درازي دي گولي، عبدالحق پڙهائي بولي
بحر برهم وچ تردي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۱۱- شان اسا ڏا وچ سلسلي دي، ابوسعيد فاروق اڪمل دي
قرة العين رهبر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۱۲- نا مئن شيعہ نا مئن سني، صرفي صاف برهم دي مني
باندي عشق افسر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۱۳- ڪيتا نور الله دى تجلا، تن من سارا عشق اجلا
همہ شمس قمر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۱۴- علم ظاهر هستي هووڻ، لدني باب الف دا اورڻ
دم قدم گم ڪردي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۱۵- صورت الله دي دل وچ جاڻين، وفي انفسڪم صحيح سڃاڻين
محو ذاتي وچ مردي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۱۶- سر سنيهڙو هٿ گهڙولي، محڪم خيال دي دم ڪڙولي
جام قدح ڪوثر دي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

۱۷- سچل سارا نورالاهي، حضرت پير دي هي همراهي
هردم رب رب ڪردي هان، مئن تان گهڙولي ... ...

ماخذ

١- سچل سرمست جو رسالو، پاڱو پهريون. مرتب: مرزا علي قلي بيگ، سال ١٩٠٢ع.

٢- سچل سرمست جو رسالو، پاڱو ٻيو. مرتب: مرزا علي قلي بيگ، سال ١٩٠٣ع.

٣- سچل سرمست: آغا غلام نبي صوفي، سال ١٩٣٣ع.

٤- سچل سرمست جو رسالو: عثمان علي انصاري، سنڌي ادبي بورڊ، سال ١٩٥٨ع.

٥- سچل جو سرائڪي ڪلام: مولوي حڪيم محمد صادق، سنڌي ادبي بورڊ، سال ١٩٥٩ع.

٦- سچل جو سنڌي ڪلام: رشيد احمد لاشاري، آر. ايچ. احمد ائنڊ برادرس، حيدرآباد.

٧- سچل جو سرائڪي ڪلام: رشيد احمد لاشاري، آر. ايچ. احمد ائنڊ برادرس، حيدرآباد.

٨- سچل جا سنڌي بيت (اڻ ڇپيل) ڇپائيندڙ: رحيم بخش شيخ مرحوم. ڪتاب فقط ٢٠٨ صفحن تائين ڇپيو، پر پوءِ ڇپائي بند ٿي وئي. هن ۾ ڪجهه ڏاريا بيت به گڏجي ويا آهن.

٩- درازي فيض (سچل سرمست جو سنڌي ڪلام، فقط ڪافيون، عنوان هيٺ آندل) اڻ ڇپيل ۽ اڌورو. مرتب: رجب علي فقير.

١٠- سچل سرمست - شاعر هفت زبان، ١٩٦٦ع: قاضي علي اڪبر درازي.

١١- دولهه درازي: قاضي علي اڪبر درازي، سال ١٩٦١ع.
١٢- دولهه درازي جي دربار جا در: قاضي علي اڪبر درازي، سال ١٩٧٢ع.
١٣- مثنوي درد نامه: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال ١٩٦٣ع.
١٤- مثنوي عشق نامه: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال ١٩٦٢ع.
١٥- مثنوي وصلت نامه: اردو ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال ١٩٦٥ع.
١٦- مثنوي راز نامه: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال ١٩٦٨ع.
١٧- مثنوي وحدت نامه: اردو ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال ١٩٦٤ع.
١٨- مثنوي تار نامه: سنڌي ترجمو، قاضي علي اڪبر درازي، سال ١٩٦٣ع
١٩- مثنوي گداز نامه: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال ١٩٦٢ع.
٢٠- مثنوي رهبر نامه: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال ١٩٦٤ع.
٢١- نڪته تصوف: اردو ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال ١٩٧٣ع.
٢٢- بحر طويل: قاضي علي اڪبر درازي.
٢٣- ديوان خدائي: سنڌي ترجمو: قاضي علي اڪبر درازي، سال ١٩٦٨ع.
٢٤- ديوان آشڪار، سچل ادبي اڪيڊمي، پيش لفظ مخدوم امير احمد، لاهور، سال ١٩٥٧ع.

٢٥- سچل سرمست: مرتب: ڊاڪٽر عطا محمد حامي، پاڪستان پبليڪيشنس، ڪراچي، سال ١٩٦٤ع.
٢٦- فارسي مثنوي (ساقي نامو، تار نامو، راز نامو، گداز نامو ۽ عشق نامو) سنڌي منظوم ترجمو: ڊاڪٽر عطا محمد حامي، نئين زندگيءَ جي مختلف پرچن ۾ شايع ٿيل ۽ پوءِ ڪتاب: ”سچل سرمست“ جي آخر ۾ ڏنل.
٢٧- سچل سرمست (اردو): رشيد احمد لاشاري، سلطان حسين اينڊ سنس ڪراچي، سال ١٩٦٦ع.
٢٨- سچل سرمست: شايع ڪيل، مغربي پاڪستان انفرميشن ڊپارٽمينٽ خيرپور، سال ١٩٦٤ع.
٢٩- جنت السنڌ: رحيمداد خان مولائي شيدائي، سنڌي ادبي بورڊ، سال ١٩٥٨ع.
٣٠- تذڪره شعراء سکر: ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي، سال ١٩٦٥ع.
٣١- سچل سرمست: چيتمل پرسرام گلراجاڻي، نئين سنڌي لائبريري، سال ١٩٢٢ع.
٣٢- سچل: ڪلياڻ آڏواڻي، سال ١٩٥٤ع.
٣٣- سچل جو ڪلام: نماڻو فقير، سال ١٩٥٢ع.
٣٤- سنڌي ادب جو تاريخي جائزو: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سال ١٩٧٦ع.
٣٥- جوتيون جواهرن جون: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سال ١٩٧١ع.
٣٦- سنڌي ادب جي مختصر تاريخ: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي (اردو)، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ١٩٨٣ع.
٣٧- بيان العارفين سنڌي. مرتب: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، (اڻ ڇپيل).
٣٨- قرآن مجيد، سنڌي ترجمو: مولانا محمد مدني، ١٩٥٣ع.

٣٩- رسالہ قشيريہ: امام ابوالقاسم عبدالڪريم قشيري، اردو ترجمہ: ڊاڪٽر پير محمد حسن، اداره تحقيقات اسلامي، اسلام آباد، ١٩٧٠ع.
٤٠- تعرف: ابوبڪر بن ابو اسحاق محمد بخاري ڪلابادي، اردو ترجمو: ڊاڪٽر پير محمد حسن، المعارف لاهور، سال ١٩٧١ع.
٤١- فصوص الحڪم: شيخ محي الدين ابن عربي، اردو ترجمہ: مولوي حافظ محمد برڪت الله، اقبال پبلشرز، ڪراچي.
٤٢- ڪتاب الطواسين: منصور حلاج: اردو ترجمہ: ڊاڪٽر محمد رياض، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور، ١٩٧٧ع.
٤٣- معارف شمس تبريز (ديوان شمس تبريز جي شرح): مولانا حڪيم محمد اختر، ڪتبخانہ مظهري، ڪراچي، ١٩٧٦ع.
٤٤- مثنوي مولانا روم: اردو ترجمہ: مولوي فيروزالدين.
٤٥- ڪشف المحجوب: سيد ابوالحسن علي بن عثمان الجلالي، الهجويري داتا گنج بخش، اردو ترجمہ: عبدالمجيد يزداني، قرآن لميٽيڊ لاهور، ١٩٦٨ع.
٤٦- ڪلمة الحق: صوفي عبدالرحمان سنڌي لڪنوي، اردو ترجمہ: مولوي عرفان احمد انصاري، الله والي ڪي قومي دڪان لاهور، ١٩٢٠ع.
٤٧- افادات شيخ محي الدين ابن عربي (شرح فصوص الحڪم) شيخ محب الله الہ آبادي، اداره انيس اردو الہ آباد، سال ١٩٦١ع.
٤٨- جنيد بغدادي: ڊاڪٽر علي حسن عبدالقادر مصري، اردو ترجمہ: محمد ڪاظم، مڪتبہ جديد لاهور، ١٩٦٧ع.
٤٩- الحڪم الرفاعيہ: سيد احمد ڪبير رفاعي، اردو ترجمہ: عبدالحليم شرر، آئينہ ادب لاهور، سال ١٩٦٧ع.

٥٠- تصوف اسلام: مولانا عبدالماجد درياءآبادي، قرآن لميٽيڊ، لاهور.

٥١- التحفةالمرسله الىالنبي (عربي، اڻ ڇپيل): محمد بن فضل الله- تعارف ۽ اختصار آيل ڪتاب: ”عربي ادبيات ۾ پاڪ و هند جو حصو“: ڊاڪٽر زبيد احمد، اردو ترجمو: شاهد حسين رزاقي، اداره ثقافت اسلاميه لاهور، سال ١٩٧٣ع.

٥٢- رساله رموزات (فارسي، اڻ ڇپيل): سيد عبدالجليل بلگرامي- تعارف ۽ اختصار آيل، ماهنامه ”المعارف“ لاهور، مارچ ١٩٧٩ع، مقالو: سيد محمد متين هاشمي.

٥٣- ٽه ماهي ”الرحيم“، مشاهير سنڌ نمبر: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، شاه ولي الله اڪيڊمي، سال ١٩٦٧ع.

٥٤- تذڪره مشاهير سنڌ، مولانا دين محمد وفائي، سنڌي ادبي بورڊ، سال ١٩٧٤ع.

٥٥- ٽالپر حاڪمن جا علمي ڪارناما: احسن ڪربلائي، شايع ٿيل: مهراڻ جون موجون، مرتب: پير حسام الدين راشدي، پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي، سال ١٩٥٦ع.

٥٦- تاريخ تمدن سنڌ: رحيمداد خان مولائي شيدائي، سنڌ يونيورسٽي، ١٩٥٩ع.

٥٧- مخزن انوار توحيد: پروفيسر شاهه، ڪراچي، ١٩٦٣ع.

٥٨- حضرت مجدد ڪا نظريه توحيد: ڊاڪٽر برهان الدين احمد فاروقي، مقبول اڪيڊمي لاهور، ١٩٦٧ع.

٥٩- انتخاب مڪتوبات امام رباني، تلخيص ۽ ترجمو. مولانا هدايت علي جيپوري، سال ١٩٦٣ع.

٦٠- لغات قديمي: مرزا قليچ بيگ، نئين سنڌي لائبريري، سال ١٩٢٤ع.

٦١- جامع سنڌي لغات، جلد اول: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، سال ١٩٦٠ع.
٦٢- تحقيق لغات سنڌي: ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، سال ١٩٥٥ع.
٦٣- جامع اللغات: نولڪشور لکنو، سال ١٩٠٨ع.
٦٤- بيان اللسان (عربي اردو لغت)، قاضي زين العابدين، سال ١٩٥٥ع.
٦٥- الوحيد، سنڌ آزاد نمبر

66- Persian Poets of Sind: Dr: H. I. Sadarangani, Sindhi Adabi Board, 1956.

67- The Pantheistic Monism of Ibn Al-Arabi by: S. A. Q. Hussaini, Sh: Muhammad Ashraf Lahore, 1970.

68- The Secret of Ana I. Haqq: Shaikh Muhammad Ibrahim; Translated by: Khaja Khan, Sh: Muhammad Ashraf Lahore, 1971.

سچل جا سوانح نگار ۽ شارح

جيٺمل پرسرام گلراجاڻي

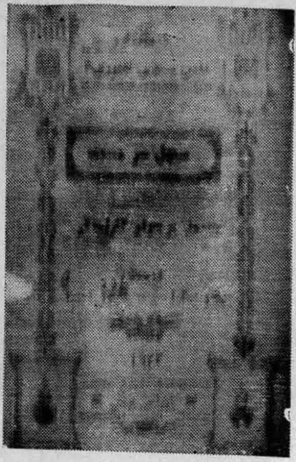

سچل سرمست

لالچند امرڏنومل جڳتياڻي

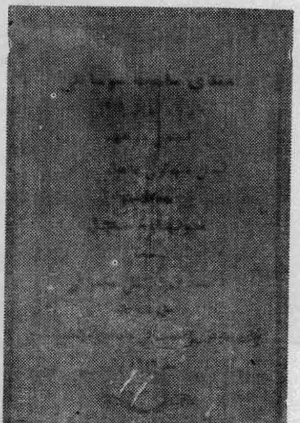

سچل سونهارو

آغا غلام نبي صوفي

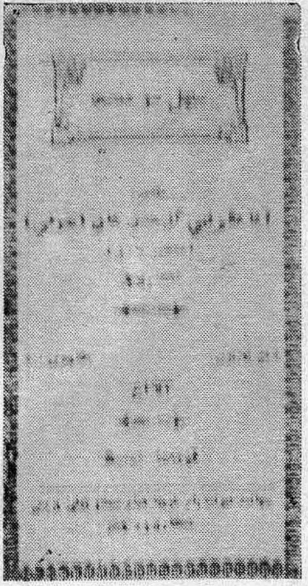

سچل سرمست

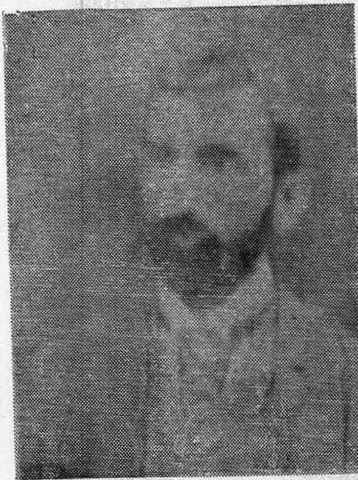

مرزا علي قلي بيگ

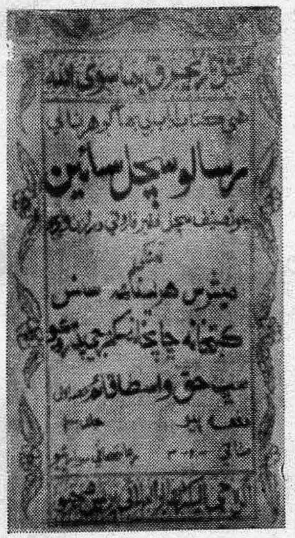

رسالو سچل سائين

رسالو سچل سائين

مولانا محمد صادق راڏيپوري

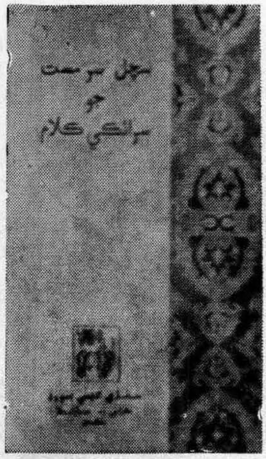

سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام

قاضي علي اڪبر

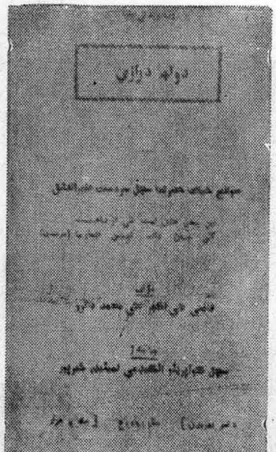

دولهه درازي

نماڻو فقير

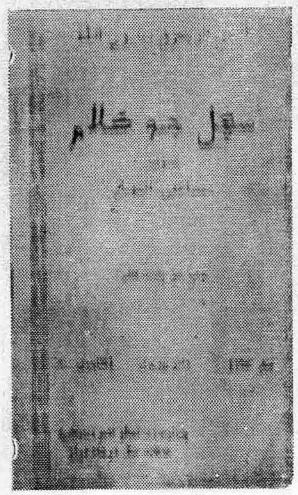

سچل جو ڪلام

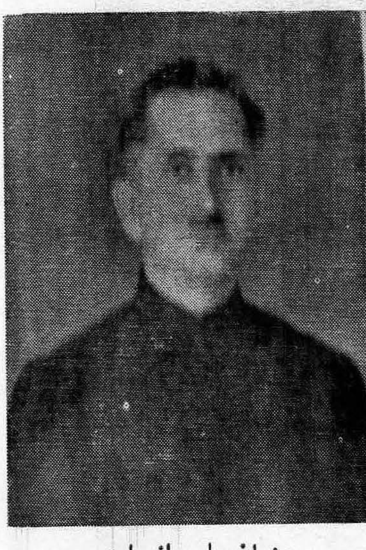

عثمان علي انصاري

رسالو سچل سرمست

ڊاڪٽر عطامحمد حامي

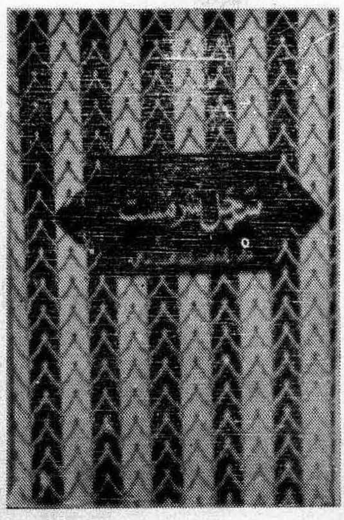

سچل سرمست

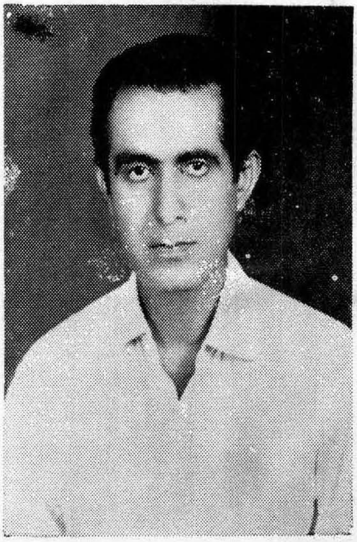

رشيد احمد لاشاري

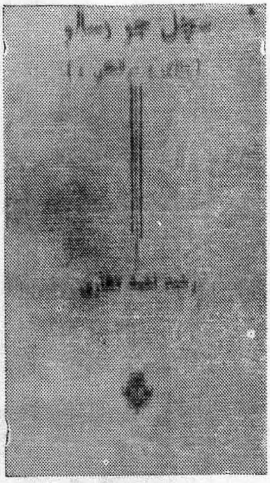

سچل جو رسالو

قاضي علي اڪبر

ديوان آشڪار

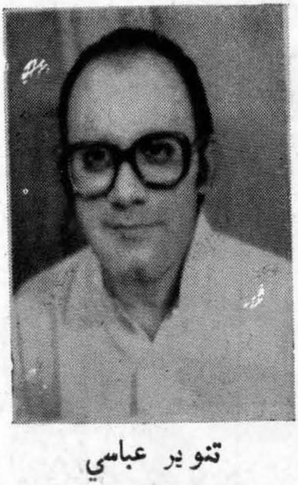

تنوير عباسي

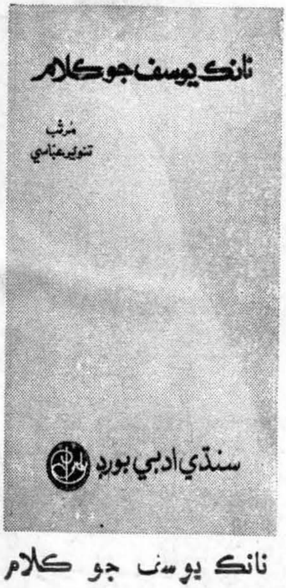

نانڪ يوسف جو ڪلام

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

پهرين جنوري ١٩٣٠ع تي ڳوٺ ماڙي (ضلعي شڪارپور) ۾ ڄائو. هُن سنڌ يونيورسٽيءَ مان سنڌي زبان، اسلامڪ ڪلچر ۽ تقابل اديان ۾ ايم. اي جا امتحان پاس ڪيا ۽ بعد ۾ پي. ايچ. ڊي جي ڊگري حاصل ڪئي. موصوف ١٩٦٢ع کان سنڌ جي تعليم کاتي سان وابسته آهي ۽ هن وقت گورنمينٽ شاه عبداللطيف ڪاليج شڪارپور جو پرنسيپال آهي.

ڊاڪٽر صاحب سنڌي زبان جو معروف اهل قلم، اديب ۽ محقق آهي. سندس تصنيف و تاليف جو سلسلو وسيع آهي، ليڪن هيٺيان ڪتاب خاص طرح سان مشهور آهن:

١. سنڌيءَ ۾ نعتيه شاعري ٢. ڪريم جو ڪلام ٣. سنڌي ادب جو تاريخي جائزو، ٤. سنڌي ادب جو تنقيدي جائزو ٥. تذڪره شعراء سکر ٦. تذڪرهٔ شهباز ٧. ماڻڪ، موتي، لال ٨. پرک ۽ پروڙ ٩. فڪر لطيف ١٠. فڪر بيدل ١١. ذڪر اشرف ١٢. مُلا نصيرالدين جا لطيفا ١٣. ڪليات بشير ١٤. تاريخ هاڪڙه ١٥. شڪارپور ماضي ۽ حال.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ کي، سنه ١٩٨٣ع ۾، سندس علمي ۽ ادبي خدمتن جي اعتراف طور، حڪومت طرفان "تمغهء امتياز" ڏنو ويو آهي.